TU Delft

Delft University of Technology

Migratie, stedelijke verdichting en epidemieën in Den Haag
De observaties van geneesheer Schick, 1852

Oorschot, L.M.

DOI
10.47982/1mh.43

Publication date
2021

Document Version
Final published version

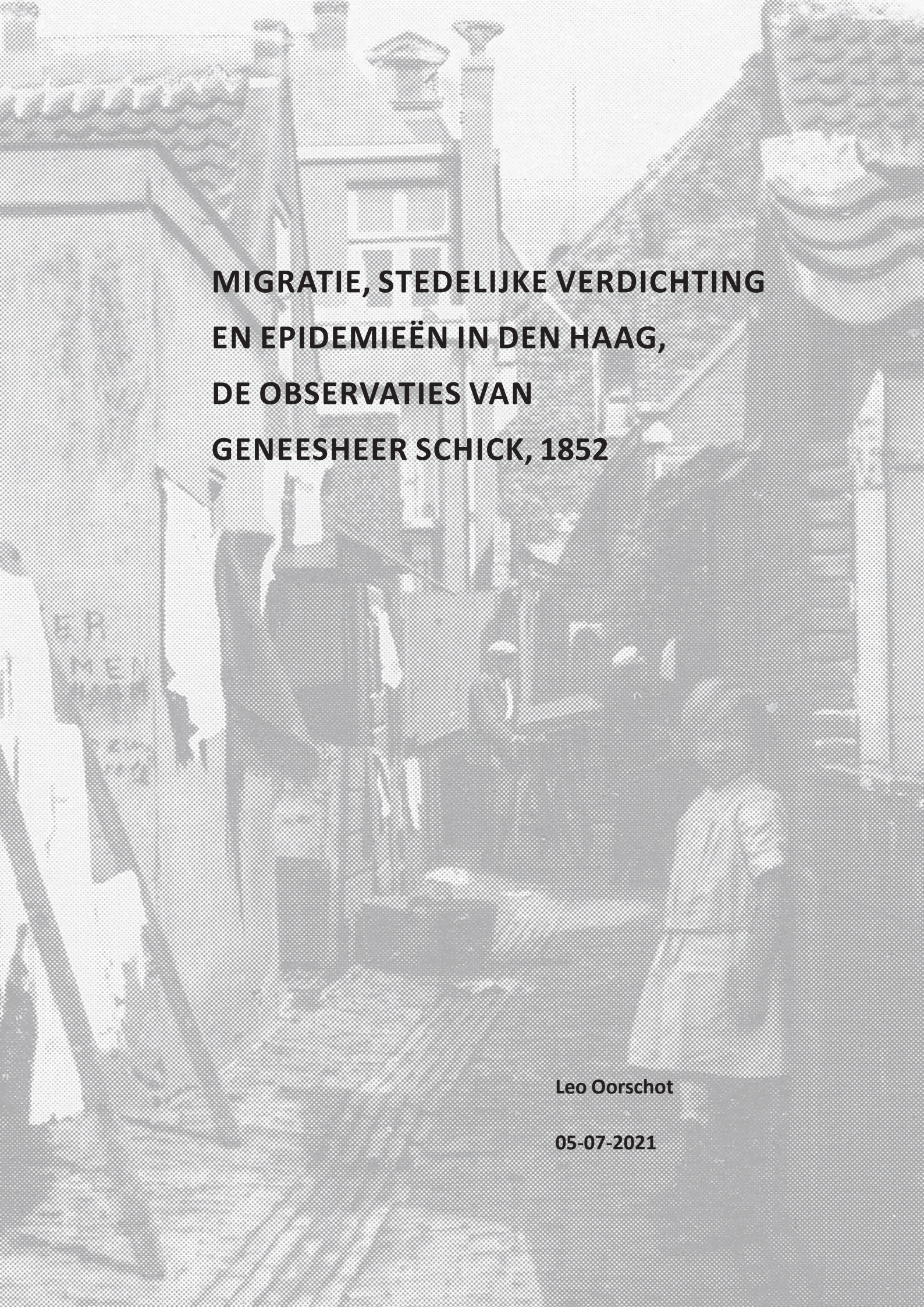
Citation (APA)
Oorschot, L. M. (Author). (2021). Migratie, stedelijke verdichting en epidemieën in Den Haag: De observaties van geneesheer Schick, 1852. Web publication/site, 1M Homes initiative. https://doi.org/10.47982/1mh.43

Important note
To cite this publication, please use the final published version (if applicable).
Please check the document version above.

Copyright
Other than for strictly personal use, it is not permitted to download, forward or distribute the text or part of it, without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license such as Creative Commons.

Takedown policy
Please contact us and provide details if you believe this document breaches copyrights.
We will remove access to the work immediately and investigate your claim.

This work is downloaded from Delft University of Technology.
For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to a maximum of 10.

MIGRATIE, STEDELIJKE VERDICHTING EN EPIDEMIEËN IN DEN HAAG, DE OBSERVATIES VAN GENEESHEER SCHICK, 1852

Leo Oorschot

05-07-2021

Figuur 1.
Dr. Johannes Wilhelmus Schick (1818-1853)
lithografie door Adolf Hohneck.
Bron: Haagse Gemeentearchief kl.B3152

Inhoud

Inhoud

1 Inleiding: Den Haag toen en nu 5

1.1 Migratie, verdichting en epidemieën 5

1.2 Paradigmaverschuiving 5

1.3 Voorgaand onderzoek. 5

2 Wie was dr. Schick? 7

2.1 Arbeidsmigranten uit Neukirchen 7

2.2 De positie van Schick binnen de hygiënisten 8

2.3 Opbouw en methode van de studie van Schick 9

3 Omstandigheden die de gezondheid bepalen 12

3.1 Verslechterde gezondheidstoestand in Den Haag na de Franse Tijd 12

3.2 Verschil in kwaliteit van wijken en de afwezige overheid 12

3.3 Toestand bevolking en de lokale omstandigheden 13

3.4 Omstandigheden die tot de cholera-epidemieën leidde 13

4 Natuurlijke omstandigheden die kunstmatig verbeterd hadden kunnen worden 20

4.1 Natuurlijke en kunstmatige omstandigheden bij plaatsen 20

4.2 Hoe vond de verdichting plaats? 20

4.3 Bestuurlijke indeling Den Haag 21

4.4 De omstandigheden in de drie laag gelegen polders 22

4.5 De omstandigheden in de meest verdichte wijken 22

4.6 Waterhuishouding en verschil tussen natte en droge zomers 27

4.7 De cholera-epidemie van 1849 27

4.8 Het programma voor de stad Den Haag 27

5 Tot slot: Den Haag toen en nu 31

5.1 Wie waren de slachtoffers van de epidemieën? 31

5.2 Hoe zagen de sloppen en exploitatiehofjes eruit? 31

Bibliografie 33

'Al die kruiwagen behooren in Paddemoes (St. Jacobsstraat), Bezemstraat, Lange- en Voldergracht thuis. In tal van smalle, glibberige gangen, die naar donkere steegjes leiden, wonen die ijverige rondventers, wier schor keelgeluiden den ganschen dag door de straten weergalmt. Aan den ingang dier sloppen ziet ge soms hun vrouwen en kinderen gehurkt zitten of leunend staan. De armoedige plunje dier meisjes en vrouwen doet hare donkere vonkelende oogen en prachtige zwart nog meer uitkomen. Zelfs hare houding verraadt zekere gratie, die men bij de lagere standen der Christenen hoogst zelden vindt.'

Johan Gram, Haagsche schetsen, 1900: 228

1 Inleiding: Den Haag toen en nu

1.1 Migratie, verdichting en epidemieën

Dit artikel gaat over het onderzoek dat de geneesheer en hygiënist Johannes Wilhelmus Schick (1818-1853) in 1852 deed naar de slachtoffers van de cholera-epidemie van 1849 in Den Haag. De toestand in Den Haag van de afgelopen vijf jaar is vergelijkbaar met die van de periode 1830-1870 (Stokvis, 1987). Door migratie, woningsplitsing en verkamering vond er de afgelopen jaren een forse verdichting van de stad plaats (PBLQ, 2020). Appartementen werden op grote schaal opgekocht en doorverhuurd voor woekerhuren aan nieuwkomers in de stad en op de woningmarkt zonder dat er betaalbaar nieuw werd bijgebouwd.

Ook na de Franse Tijd was er sprake van forse groei van de bevolking en verdichting. Vooral migranten uit de provinciën, Duistland en Zuidelijke Nederlanden. Vervallen herenhuizen werden provisorisch gesplitst in kleine eenheden en binnenterreinen haastig volgebouwd met éénkamerwoningen. Deze nieuwkomers toen werden het hardst getroffen door epidemieën zoals cholera en typus, net zoals de nieuwkomers van nu getroffen worden door COVID-19. Stadsbestuurders van nu staan voor dezelfde uitdagingen als rond 1850 toen verdichting en hygiëne binnen de bestaande stad tot erbarmelijk toestanden leidde met zieken zoals cholera en tyfus. De relevantie van dit onderzoek is de vergelijkbaarheid van de toestand in de stad van toen met nu.

1.2 Paradigmaverschuiving

Het onderzoekswerk van Schick werd in 1852 gepubliceerd als *Over den gezondheidstoestand van 's Gravenhage*. De claim in dit artikel is dat in het onderzoek van Schick voor het eerst de kennisvelden pathologie, statistieken en locatieomstandigheden met elkaar in verband werden bracht en daarmee de receptie van steden heeft verandert waarbij gezondheid centraal kwam te staan. Schick stond zo aan het begin van een beweging van hygiënisten, een groep gelijkgestemden die streefden naar betere sanitaire voorzieningen en gezonde steden en huizen. Naast artsen werd de hygiënistenbeweging door het onderzoek van Schick verbreed met ingenieurs en architecten. Dit onderzoek leidde tot veel nieuwe initiatieven en wetgeving in de tweede helft van de negentiende eeuw op het gebied van woningbouw, stedenbouw en de aanleg van voorzieningen zoals drinkwater en riolen om nadelige locatiefactoren op te heffen.

Het onderzoek van Schick getuigt van een paradigmaverschuiving dat zich voltrok van de premoderne stad naar de moderne stad waar hygiëne en voorzieningen zoals drinkwater, riolen en gezonde woningen centraal staan. Schick bracht een verband tussen epidemieën en verdichting van de stad binnen de singels met grote groepen kwetsbare nieuwkomers na de Franse Tijd. De paradigmaverschuiving voltrok zich schijnbaar geruisloos, maar achteraf verdeelt het glashelder de receptie van steden in de periode voor en na Schick. Niet toevallig vond het onderzoek van Schick plaats in een tijd van grote bestuurlijke veranderingen in Nederland met Thorbecke en het parlementarisme dat werd doorgevoerd. Deze periode is een waterscheiding met daarvoor de oude stad en daarna de moderne stad waarbij politieke hervormingen, hygiëne bij de uitleg van nieuwe wijken en de bouw van nieuwe huizen kwam steeds meer centraal te staan met als hoogtepunt de aanvaarding van de woningwet in 1901 door het parlement.

Deze paradigmaverschuiving is ook goed leesbaar in stadsplattegronden. Op de plattegronden van Van der Poth 1812, Zürcher uit 1817, Zeger Reijers uit 1833 en Belinfante uit 1847 werd de representatieve stad afgebeeld met alle voorname gebouwen, alles binnen de rooilijn werd niet getekend of gearceerd. Haagse hygiënisten lieten in 1868 door landmeter Last en kaartenmaker Lobatto een stadsplattegrond maken waarop sloppen minutieus waren aangegeven en zo het werk van Schick in betekenis werd onderstreept. De inzichten van Schick zouden de leidraad worden voor Haagse hygiënisten, stedenbouwers en architecten tot de Tweede Wereldoorlog.

Vragen in dit artikel zijn: wie was geneesheer Schick; wat behelst zijn onderzoek en wat waren de consequenties van zijn onderzoek?

De opbouw van dit artikel is in paragraaf 2 een reconstructie van het leven van Schick, paragraaf 3 de omstandigheden die de gezondheid bepalen, paragraaf 4 natuurlijke en kunstmatige omstandigheden, paragraaf 6 het slot met aandacht voor slachtoffers zelf en een schets van de sloppen zelf.

1.3 Voorgaand onderzoek.

Schick is nooit weggeweest uit Den Haag en eerder onderzoek naar zijn werk werd in verschillende perioden met verschillende motieven gedaan. In

de tweede helft van de negentiende eeuw werkten Haagse hygiënisten het programma voor de stad van Schick verder uit in wetgeving, goede woningbouw en sanitaire voorzieningen. Schick legitimeerden het project van een gezonde stad en woningen. De eerste stadsstedenbouwer Isaac Lindo begon op echt grote schaal infrastructuur uit te leggen zoals riolen, drinkwater, straten met trottoirs, rails en elektriciteit. Tijdens het interbellum pakte zijn opvolger Piet Bakker Schut (1939, 1948), onder verwijzing naar Schick, het project verder over met fatsoenlijke hygiënische en betaalbare woningen. Met de naoorlogse suburbanisatie ebde de aandacht voor migratie, verdichting in steden, stagnatie van de bouw en epidemieën weg. Suburbanisatie leidde tot een nieuw soort stedenbouw met een vanzelfsprekende hygiënische woningbouw. De laatste jaren wordt er vooral vanuit historisch perspectief naar de studie van Schick gekeken. In de lokale geschiedschrijving is er aandacht voor Schick, vooral Stokvis (1987) beschreef uitvoerig de toestand in de negentiende eeuw. Houwaart (1991), Lintsen (1993) en Van der Woud (2010) besteden aandacht aan Schick en plaatsen hem in een bredere context. Met de komst van veel migranten, verdichting van de stad met splitsen en verkameren, het niet bijbouwen van betaalbare woningen en nieuwe epidemieën is het historische werk van Schick in een nieuw licht komen te staan.

Figuur 2.
Aankondiging bij de verkoop van het huis waar een paar jaar eerder het meubelbedrijf was gevestigd aan het Noordeinde 138-140 (Wijk F, nr.62) en dat in 1851 te koop werd aangeboden, dr. Schick kocht het aan.
Bron: Haags Gemeentearchief Beeldbank gr. B476

2 Wie was dr. Schick?

2.1 Arbeidsmigranten uit Neukirchen

Johannes Wilhelmus werd in 1818 geboren, hij was geneesheer in Den Haag en overleed in 1853 op zesendertigjarige leeftijd. Hij was een telg uit een Duits meubelmakers-geslacht dat na de Franse Tijd in Den Haag een bedrijf J.A. Schick & Co had gevestigd. Zijn opa Johannes Abraham Schick (1750-1829) kwam oorspronkelijk uit Neukirchen Noordrijn-Westfalen, een dorp nabij Duisburg. De rede voor de komst van de familie was dat ze de meubels en inrichting van het Paleis Noordeinde vervaardigden in opdracht van Koning Willem I, die bewoonde sinds 1817 het paleis. Op 11 mei 1820 berichte de Rotterdamsche Courant dat tal van meubelen etc. van J.A. Schick & Co zijn te bezichtigen in het hun huis aan de Hoogstraat (Wijk E, nr. 347). Rond 1822 vestigde Johannes Abraham zich tenslotte definitief in Den Haag. Zijn zoon Johannes George Schick nam het bedrijf in 1823 over van zijn hoogbejaarde vader. De Rotterdamsche Courant (23 oktober 1841) en de Middelburgsche Courant (19 oktober 1841) vermelden waar het meubelmagazijn een aantal jaren later was gevestigd. Dat was in een van de fraaiste panden in het Noordeinde 138-140: 'zeer gerenommeerde en uitgebreide Magazijn van AMEUBLEMENTEN van de Heeren J.A. Schick & Co' was gevestigd en dat de daar aanwezige meubels etc. door notaris Van der Haak worden verkocht. Kennelijk was het kapitaal pand aan het Noordeinde 138-140 (Wijk F, nr.62) in gebruik door de firma en werd het bedrijf in 1841 ontmanteld (bronnen: Delpher & Haags Gemeentearchief).

De ouders van Johannes Wilhelmus zijn Johannes George (1790-1862) en Johanna de Thoméze (1785-?) die op 9 december 1812 in Den Haag trouwden. Johanna staat in het bevolkingsregister aangeduid als een rentenier uit Culemborg. Of zijn vader ook echt meubelmaker was is de vraag. Wellicht deed hij het familiebedrijf ernaast of erfde hij de zaak. In openarchieven.nl werd het beroep Geometrisch Ingenieur bij het Kadaster vermeld. Dat zou de interesse van hun zoon in geografie en wiskunde kunnen verklaren. Het gezin kreeg in de periode na de geboorte van Johannes Wilhelmus tussen 1819 en 1840 een aantal kinderen die geregistreerd staan als overleden in de gemeente Den Haag. Van de kinderen zouden alleen Johannes Wilhelmus en Maria Jeanette Henriette de volwassenheid bereikten. Van beide zijn geen geboorte- of overlijdensakten in het gemeentearchief van Den Haag. Op 4 juli 1862 overleed in Parijs Johannes George Schick (Algemeen Handelsblad, 18 maart 1863). Hij liet een kapitale collectie schilderijen en een marmeren beeld na die in het Haagse Venduhuis door een notaris werden geveild. Vader Johannes George komt ook voor op de lijst van de meest belastingbetalende (Haags Gemeente Archief). Johannes Wilhelmus was getuige van het huwelijk van zijn zus met Willem Jozef Andries Jonckbloet (1817-1885) in 1848 in Den Haag. Het gezin van zijn zus zou kinderloos blijven, Johannes Wilhelmus was niet gehuwd en ook kinderloos. Van de familie Schick zijn geen nazaten meer in Nederland (Krul, 1892).

De migranten Schick behoorde tot de nieuwe elite van Den Haag en stond buiten de oude orde van de Hervormde bestuurselite. Het is onduidelijk welke religie of levensbeschouwing ze hadden. Wellicht hoopten ze op de veranderingen die de liberaal Thorbecke zou gaan brengen. Tot dusver het gezin waarin geneesheer Johannes Wilhelmus Schick opgroeide.

Schick en zijn zwager Jonckbloet moeten elkaar gekend hebben van het Haagse gymnasium dat in 1838 werd omgevormd tot een Stedelijk Gymnasium. Jonckbloet studeerde daar van 1831 tot 1835. Beide studeerden daarna in Leiden waar Thorbecke op dat moment professor was en omvorming van het staatrecht en-bestel bepleitte. De ouders van Jonckbloet waren Johannes Reinier Jonckbloet, hoffourier van de koning en Susanna Diehl, hofdame. Echter naar men vermoed was zijn echte vader Koning Willem II (dbnl.nl; parlement.com). Een naamloos jeugdwerk van Jonckbloet was: Physiologie van den Haag door een Hagenaar uit 1843. Jonckbloet was een belangrijk letterkundige, professor en liberaal politicus. Hij verzorgde een volledige geschiedenis van de Nederlandse letterkunde beijverde zich voor een neerlandistiek gebaseerd op wetenschap. Hij was van 1864 tot 1877 lid van de Tweede Kamer. Hij hield zich vooral bezig met onderwijswetgeving en was aanhanger van een andere voorname liberaal I.D. Fransen van de Putte. De Puttianen bekritiseerde de koloniale politiek van voorman Thorbecke.

Schick promoveerde op 28 oktober 1843 in de medicijnen in Leiden en vestigde zich in 1845 als doctor medicinae in Den Haag. In het najaar van 1851 kocht hij het enorme pand aan het Noordeinde 138-140 waar het bedrijf van zijn familie ooit was gevestigd. Kennelijk was hij behoorlijk bemiddeld. Samen met een aantal medici bezocht Schick begin 1851 een verzameling optische instrumenten van J. Reis in Wenen. Hij werd in december 1852 benoemd tot inspecteur van de gemeente apotheek. Ook was hij heel kort geneesheer bij de Zeebadinrichting in Scheveningen, in maart 1853 werd hij benoemd door de gemeente, maar op 12 april 1853 overleed hij op zesendertig jarige leeftijd aan tyfus (Krul, 1892).

2.2 De positie van Schick binnen de hygiënisten

Houwaart (1991) noemt Schicks methode het lokalisme en definieerde het als opvatting dat gezondheid van een bevolkingsgroep een resultante is van bepaalde plaatselijke omstandigheden. Een ander vertrekpunt dan gewoonlijk bij medische studies waar pathologie centraal staat. Rond dezelfde tijd werd de sterfte gewoonlijk in verband gebracht met o.a. de voedingspatronen van de verschillende sociale klassen. Dit verklaringsmodel lokalisme was meer adequaat dan de gangbare historisch-pathologische benadering. Men bracht het aantal sterftegevallen per tijdseenheid per plaats in verhouding met de bevolkingsomvang. Per plaats stelde men de 'sterfteverhouding' vast, deze noemde hij ook 'sterftegetal', het aantal overledenen in verhouding tot levenden. Met de verhouding van sterfte en geboorte per tijdseenheid en per locatie of stad kreeg hij inzicht in welke plek het problematisch was. Als de plek was vastgesteld kon men verder zoeken naar de specifieke oorzaken. Schick bracht Franse en Engelse inzichten naar Nederland die het sterftegetal koppelde aan lokale omstandigheden. De beweging ontstond al in de verlichting en bloeide op tussen 1830 en 1850 in Frankrijk en Engeland. Pas in de tweede helft van de negentiende eeuw maakte deze beweging opgang in Nederland (Houwaert, 1991; Lintsen, red. 1993).

Hoewel Schick hem niet expliciet noemde was het wellicht geneesheer C.J. Nieuwenhuijs met zijn *Proeve eener geneeskundige plaatsbeschrijving (topographie) der stad Amsterdam* (1816-1820) die voor het eerst in Nederland het verband legde tussen epidemieën en kwaliteit van de leefomgeving (Van der Woud, 2010: 235). Echter zonder de statistische methode op wijkniveau. Schick noemt wel een Franse bron uit de verlichting met gelijksoortig onderzoek.

Een belangrijke rol bij de activiteiten van hygiënisten speelde de in 1848 opgerichte Koninklijke Nederlandse Maatschappij Tot Bevordering Der Geneeskunst (NMG) en in 1849 werd deze Koninklijk (KNMG), een organisatie voor artsen in Nederland met in steden lokale afdelingen. Belangrijke Haagse hygiënisten en tijdgenoten waren o.a. de geneesheer T.H. Blom Coster (1817-1904) vanaf 1843 in Den Haag en tot 1897 stadsgeneesheer van Den Haag was. Een van de oprichters van de NMG was J.C.G. Evers (1818-1886), hij was vanaf 1850 voorzitter van de Haagse afdeling. Ook was hij mede oprichter van 's Gravenhaagse Geneeskundig Gezelschap. Evers verrichte medisch-statistisch onderzoek in Den Haag tijdens de cholera-epidemie van 1848-1849. Na zijn pensionering als hoogleraar geneeskunde in Leiden was hij van 1874 tot 1884 raadslid in Den Haag. L.H. Verwey (1816-1875), doctor medicinae was in Den Haag vanaf 1839 actief en werkte voor minister Thorbecke als adviseur openbare gezondheidsregeling. Casper Pieter Pous Koolhaas (1831-1893) promoveerde in de jaren 1856-1858 in Leiden en vestigde zich twee jaar later in Den Haag en werd daar een actief sanitair hervormer.

Volgens Houwaart was Schick na geneesheer E.C. Büchner (1812-1882) uit Amsterdam de eerste die de verslechterde gezondheidstoestand verklaarde door de toenemende vervuiling en woon- en leefomstandigheden van de stad. Büchner was van 1852 tot zijn dood voorzitter van de Bouwmaatschappij voor arbeiders 'Salerno' en bekommerde zich om de verbetering van arbeiderswoningen, hij was vele jaren lid van de gemeenteraad. Samen met geneesheer Samuel Sarphati (1813-1866) was zijn betekenis voor de gezondheid en de gebouwde omgeving van Amsterdam van onschatbare waarde. Echter in een boekbespreking over een boek van Büchner en C.G. van der Post over o.a. de bijdrage van statistiek bij het medisch onderzoek schreef dr. P.F. Otten al over de publicatie van Schick. (Algemeen Handelsblad, 13 december 1852).

De studie van Schick bleef niet onopgemerkt. Krantenberichten over hem waren talrijk. Twee belangrijke hygiënisten Schimmel en Voorhelm Schneevoogt besteden in *De Gids* (jaargang 16, 1852: 522-525) uitgebreid aandacht aan hem. Zij benoemen het als een werk dat de aandacht verdient van geneeskundigen, stedelijke besturen en de ontluikende wetenschap van de statistieken.

Veel hygiënisten waren verbonden aan Thorbecke die het staatsbestel hervormde in deze periode en een politieke bewustwording op gang bracht. Klaarblijkelijk was ook Schick verbonden met het landsbestuur, net als zijn zwager. Samen met ambtenaar van Binnenlandse zaken Von Baumhauer bezocht Schick op 22 september 1852 een congres van geneeskundigen in Brussel (*Nieuwe Rotterdamse Courant,* 24 september 1852). Andere afgevaardigden waren o.a. de liberaalpoliticus mr. W. de Sitter uit Groningen, de filantroop en gevangenishervormer W.H. Suringar en de chemicus professor E.H. von Baumhauer uit Amsterdam. Daar werd Schick tot vicepresident benoemd. In 1852 publiceerde hij in het ***Tijdschrift NMG*** 3 (1852: 185-212) een verslag 'Rapport van den afgevaardigde der Maatschappij omtrent het Europeesch Congres voor Hygiëne'. De Nederlanders werden afgevaardigd door het Rijk waar de liberalen van Thorbecke het nu voor het zeggen hadden.

2.3 Opbouw en methode van de studie van Schick

De aanleiding van Schicks onderzoek was de cholera-epidemie van 1849. Terwijl de medische wetenschap grote stappen vooruit maakte constateerde hij in Den Haag een verslechtering en verhoogde kindersterfte. Den Haag was een hardnekkige anomalie. In zijn onderzoek probeerde Schick de lokale omstandigheden in Den Haag vast te stellen die epidemieën veroorzaken. De opbouw van Schicks studie is in vijf delen.

Allereerst een inleiding met hoofdvraag, aanpak, begrippen zoals 'sterftegetal' en 'levensduur' en de methode die hij hanteert. Vervolgens bespreekt hij vergelijkbare binnenlandse en buitenlandse studies. Met het bevolkingsarchief vergelijkt de oorzaak van sterfte uit de periode 1755-1773 en 1830-1848 en toont de verslechterde gezondheidstoestand aan na de Franse Tijd in Den Haag. Verder concludeerde hij dat Den Haag een uitzondering was in vergelijking met andere steden. In Tabel A presenteerde hij sterfteverhoudingen uit deze twee periode in Den Haag. Kortom een overtuigende probleemstelling. Zijn onderzoeksvraag is: '-welke de tegenwoordige gezondheidstoestand van onze stad is in vergelijking met vroegeren tijd; de- welke de veranderingen zijn die plaats gegrepen hebben;- welke daarvan de oorzaken zijn; en- door welke middelen het goede behouden,- het kwade en schadelijke weggenomen en vernietigd worden kan.' (Schick, 1852:2). Het tweede deel gaat in op omstandigheden of oorzaken van bepaalde epidemieën in relatie tot lucht, water, bodemgesteldheid, daglicht en verdichting van planten, dieren en mensen. Ten derde bespreekt Schick de casus van Den Haag epidemieën en verdichting krijgen dan een gezicht. Daarna beschreef Schick de Cholera-epidemie van 1849. Hierin onderzocht hij verschillende aspecten van de wijken, toonde de grote verschillen en stelde oorzaken vast. Ten vijfde beschreef hij de maatregelen die tot verbetering moeten leiden tot een gezonde stad met voorzieningen zoals riolen en drinkwater, en gezonde woningbouw.

Er waren al langer vermoedens van een relatie tussen specifieke plaatsen en gezondheid. Schick begint zijn studie dan ook met een citaat van Johan Beverwijck uit de Schat der Gesontheyt uit 1636 waarin al de relatie wordt gelegd tussen vervuilde lucht en plaatsen waar de lucht altijd ongezond is en waar mensen het zich niet kunnen veroorloven deze plaatsen te verlaten. De aanbeveling van Beverwijck aan de lezers is om deze 'quade Lucht' zo veel mogelijk te verbeteren. Deze vroege vorm van lokalisme laat zien dat de relatie tussen plaats en gezondheid al veel eerder werd vermoed. Ook de Romeinse bouwmeester Vitruvius legde de relatie tussen gezondheid en plaats. De andere bronnen die Schick gebruikte laten zien dat hij goed op de hoogte was van buitenlandse studies. Vooral de sterftetafels die de wiskundige Antoine Duparcieux in Frankrijk had opgemaakt in 1745 was voor hem een voorbeeld. Vermoedelijk verwees Schick naar Essai sur les probabilités de la durée de la vie humaine (1746). Een studie naar de menselijke levensduur uit Frankrijk. In de tijd van Schick zijn verdichting van steden, epidemieën, gebrek aan goede woningen en stedelijke voorzieningen ook beschreven in het literaire werk van bijvoorbeeld Charles Dickens en met de observaties van Friedrich Engels (1845). Schick noemde ze niet bij naam maar beschrijft wel dezelfde casussen als Engels.

3 Omstandigheden die de gezondheid bepalen

3.1 Verslechterde gezondheidstoestand in Den Haag na de Franse Tijd

Schick vergeleek het Haags bevolkingsarchief uit de perioden 1755-1773 en 1830-1848 en constateerde een aanzienlijke verslechtering van de gezondheidstoestand. Vooral de kindersterfte tot 5 jaar en de sterfte tussen 15 en 35 jaar sprong er bovenuit. Schick constateerde dat: 'Van 10,000 geborenen, zoude in deze eeuw, na 20 jaren slechts de helft overblijven, terwijl in de vorige eeuw eerst na 25 jaren de helft zoude gestorven zijn.' (Schick, 1852: 7). De gemiddelde levensduur van de mens was gezakt van 30 jaren en 351 dagen naar 29 jaren en 29 dagen. Maar zoals Schick ook vaststelde was het verschil in levensduur in de afzonderlijke wijken uiteenlopend.

Wanneer Schick de kinderpokken die in de eerst periode heersten buiten de sterftelijst houdt omdat deze ziekte in de negentiende eeuw nog maar zelden voorkomt dan bleek het verschil in levensduur zelfs 3½ jaar verslechterd in Den Haag. De conclusie die Schick trok was dat de sterfte onder jonge kinderen zeer was toegenomen, dat het getal van hen die een hoge ouderdom bereiken veel was verminderd, dat de waarschijnlijke leeftijd en de gemiddelde levensduur waren afgenomen. De stad Den Haag was met betrekking tot sterfte en levensduur duidelijk achteruitgegaan, aldus Schick. In Tabel A vatte hij de gegevens samen over de sterfte in Den Haag in de twee perioden. Terwijl de medische wetenschap juist aanmerkelijk was verbeterd. Andere steden in het binnen en buitenland lieten allemaal een aanzienlijke verbetering zien van de gezondheidstoestand.

Amsterdam had in de periode 1622, 1623, 1625 en 1628 een sterftegetal van 1:24,5 terwijl dat van 1830 tot 1850 1:28 was geworden. Schiedam in 1747 1:26,6 en in rond 1850 1:34,8. Haarlem tussen 1745 en 1756 1:26,3 en rond 1850 1:33,5. Alle andere steden toonden dezelfde toename in levensduur. Ook noemde Schick de sterfteverhoudingen van buitenlandse steden. Londen in 1685 met 1:23 en rond 1850 zelfs 1:40, vergelijkbaar met de cijfers in Frankrijk. Ook in Parijs was aan het begin van de achttiende eeuw het sterftegetal 1:20 en rond 1850 al 1:32. Ook Wenen liet dit beeld van verbetering zien. Den Haag was met haar verslechtering een anomalie.

3.2 Verschil in kwaliteit van wijken en de afwezige overheid

Schick constateerde ook dat de sterfteverhouding in de wijken verschilde. Interessant daarbij was dat sommige steden ook de sterfteverhouding van de verschillende woonwijken bijhielden en daarmee de kwaliteit van de afzonderlijke woonwijken in beeld kwam.

In York was de sterfteverhouding in de periode 1771-81 1:28,22 en 1821-1831 verbetert naar 1:43,90. In de goede wijken zelfs 1:54,23 de middelmatige wijken 1:47,08 in de minder goede wijken 1:43,91 en de slechtste wijken 1:32,15. De levensduur in de goede wijken was 35,32 jaar en in de slechtste 22,57 jaar.

In parochies in Manchester en Chorlton-upon-Medlock daalde het sterftegetal van 1:32 naar gemiddeld 1:39 na de aanleg van riolen en plaveisel in de straten. In de goede straten naar 1:46 de middelmatige straten 1:39 en de slechtste straten 1:27. In een goede woningen was daar het sterftegetal 1:52 middelmatige woningen 1:40 en slechtere woningen 1:29. In de meest armoedige delen van Leicester daalde de sterfteverhouding na de aanleg van goed bestrating van 1:14 naar 1:24.

Ook noemde Schick de Prince Albert's Exhibition Model Houses for Families die op de Wereldtentoonstelling in 1851 naast het Crystal Palace waren gebouwd. In woningen waarin alleen volwassenen woonde was het sterftegetal 1:100 in vier jaar en daar waar kinderen woonden beneden de 10 jaar 1:40. Dat was de helft gunstiger dan in geheel Londen waar het sterftegetal 1:19,2 was.

New Orleans was volgens Schick een dieptepunt waar het sterftegetal zelfs 1:17 was, hij vertaalde een citaat van een buitenlandse hygiënist: 'Een dijk, zeven voeten hooger dan de grond der stad, beschermt deze tegen de overstroomingen van den Mississippi; zij is omringd van moerassen; de helft der straten zijn ongeplaveid; er zijn geene riolen; de open goten vertoonen dikwerf het walgelijkste schouwspel; een aantal open plekken gronds die lager liggen dan de straten zijn bij nat weder overstroomd; onder de vloeren van vele huizen wordt stilstaand water gevonden; enz.' (Schick 1852: 18).

Ook beschreef Schick twee andere dieptepunten die hygiënisten noemden zoals het eilandje Westmannou ten zuiden van IJsland en het eiland St. Kilda van de Hebriden. Van de tien kinderen stierven daar acht tussen de achtste en twaalfde dag van hun leven. Ter-

wijl geestelijken die zelf in gezonde woningen woonden niet een van hun kinderen verloor.

Voor Schick waren dit allemaal aanwijzingen om preciezer te kijken naar de kwaliteiten tussen de verschillende wijken. Daarnaast was ook het verzuim door overheden van noodzakelijke gezondheidsmaatregelen gevolgen voor de gezondheid van burgers, aldus Schick.

3.3 Toestand bevolking en de lokale omstandigheden

'De natuur van den mensch verschilt naar gelang van de omstandigheden waarin hij verkeert. Klimaat, plaats, levenswijze, enz. oefenen eenen belangrijken invloed uit op den toestand van lichaam en geest. Veranderen de omstandigheden waarin de mensch geplaatst is, dan volgt ook eene verandering in zijnen toestand, en wanneer men waarneemt dat op twee plaatsen de staat der bevolking niet dezelfde is, dan maakt men daaruit de gevolgtrekking dat in die plaatsen de omstandigheden verschillen; of wanneer men ziet dat op dezelfde plaats, de toestand der bevolking op onderscheidene tijden verschilt, dan mag men daaruit besluiten dat op die plaats de omstandigheden eene verandering ondergaan hebben.' (Schick, 1852: 19)

Schick trok de conclusie dat de toestand van lichaam en geest van de mens verschilt en samenhangt met omstandigheden zoals klimaat, plaats en leefwijze. Als lokale omstandigheden veranderen, dan heeft dat consequenties voor mensen. Als de toestand van de bevolking op twee plaatsen anders is dan zijn klaarblijkelijk de lokale omstandigheden ook anders. Als op één plaats de staat van de bevolking in de loop van de tijd is veranderd, dan kan men concluderen dat de lokale omstandigheden op die plaats in de loop van de tijd zijn veranderd.

Juist in deze omstandigheden liggen de oorzaken van ziekten besloten, aldus Schick. Daarbij onderscheidde hij algemene en plaatselijke oorzaken. Algemene omstandigheden strekken zich uit over groter gebieden en bevolkingsgroepen of gebeurtenissen zoals verdichting van steden met mensen of ontwikkeling van medische wetenschap. Plaatselijke omstandigheden beperking zich tot bepaalde plekken. Hierover zegt Schick:

'Hiertoe moeten de oorzaken die de gezondheid en de sterfte van eene bevolking wijzigen, nagegaan worden. Deze kunnen zijn van algemeenen of plaatselijken aard. Algemeene oorzaken; wier invloed zich over eene grootere uitgestrektheid, over een geheel volk of over meerdere landen doet gevoelen. Plaatselijke; waarvan de werking zich uit bijzondere locale omstandigheden laat verklaren, en zich tot eene beperkte ruimte bepaalt.' (Schick, 1852: 20)

'Dat plaatselijke omstandigheden werkelijk eenen veel vermogenden invloed op gezondheid, sterfte en levensduur uitoefenen, daarvan vinden wij het bewijs in eene vergelijking der sterfte in onderscheidene oorden. Zoo ziet men b. v. dat de sterfteverhouding veelal toeneemt, naarmate de opeenhooping der bevolking grooter is. Van algemeene bekendheid is het dat in dezelfde streek, de sterfte in de landelijke gemeenten gunstiger is dan in de steden. De plaatselijke ligging, de aard van den bodem, enz. oefenen vooral eenen overwegenden invloed uit.' (Schick, 1852: 22)

'Naauwlijks zal men twee plaatsen vinden waar de sterfteverhouding volkomen gelijk is, maar toch zien wij dat steden die groote overeenkomst in den natuurlijken en plaatselijken toestand vertoonen, ook in sterfteverhouding nabij elkander komen, en dat er tusschen zoodanige omstandigheden en sterfte een zeer naauw verband bestaat.' (Schick, 1852: 23)

3.4 Omstandigheden die tot de cholera-epidemieën leidde

Tenslotte isoleerde Schick de plaatselijke omstandigheden (of oorzaken of gebreken zoals hij deze in zijn studie ook noemt) die tot de cholera-epidemie van 1849 hadden geleid:

1. *Bederf van de dampkringslucht, veroorzaakt door:*
   a - vergiftige uitwasemingen van met rottende stoffen en stilstaand water gevulde grachten en poelen,
   b - uitvloeiselen van een gebrekkig stelsel van riolen,
   c - te groote ophooping van woningen,
   d - overbevolking van huizen,
   e - slechte plaatsing en inrigting van huizen.
   f - gebrek aan reiniging der straten, enz.
2. *Het gebruik van slecht water, dat bedorven wordt door:*
   a - groote onzuiverheid van het water in de grachten en wateren, die met de wellen in verband staan,
   b - door uitvloeiselen van gebrekkige riolen,
   c - door den grond, die opgevuld is met organische stoffen. (Schick, 1852: 71)

Eerste omstandigheid is de kwaliteit van de lucht. Veel ziekten veroorzaken een vergiftiging via de

longen zoals tyfus, moeraskoorts, sommige vormen van dysenterie en waarschijnlijk ook cholera. In de Haagse sloppen was nauwelijks frisse lucht of ventilatie en dampen uit de te vochtige bodem maakten huizen schimmelig en bewoners ziek.

Tweede omstandigheid is bodemgesteldheid en wateroverlast. Gewoonlijk gebruikte men regen- en welwater voor consumptie. Bij welwater uit een put welt voortdurend nieuw water op als men water onttrekt. Echter de kwaliteit van dit water hing samen met filtratie die plaatsvond als regenwater de bodem inzakte en de doorstroming van (grond)water. Volgens Schick is filtratie mechanisch en chemisch. Mineralen in de bodem binden allerlei stoffen die vervolgens onoplosbaar worden in water. Ook de hydrodynamica in de bodem is belangrijk voor afvoer van stoffen en doorstroming, bij stilstaand water hopen verontreinigingen zich op in de bodem.

Lucht, water en bodemgesteldheid vormen één geheel dat volgens Schick tot de plaatselijke ongezonde omstandigheden leidde. Als daarbij opgeteld ook de algemene omstandigheid zoals verdichting van wijken plaatsvindt met een opeenhoping van planten, dieren en mensen met organische verontreiniging in ongezonde en te kleine huizen dan leidt dit tot een ongezond milieu voor deze mensen. Juist de optelling van algemene en plaatselijke oorzaken leidt tot epidemieën volgens Schick.

'Het blijkt dus hoe naauw het verband is waarin lucht en water, onze voornaamste behoeften, staan tot den bodem, tot de bewoning en de bebouwing van den grond. Waar geen plantengroei is, waar geene dieren leven, op de kale rots, op het naakte duin, op de zandige heide, heeft men van deze geene nadeelen te vreezen; maar naarmate plantengroei toeneemt, naarmate dieren en menschen zich opeenhoopen, naar die mate zullen ook de schadelijke gevolgen daarvan zich vertoonen indien geene maatregelen genomen worden om die tegen te werken, …' (Schick, 1852: 37)

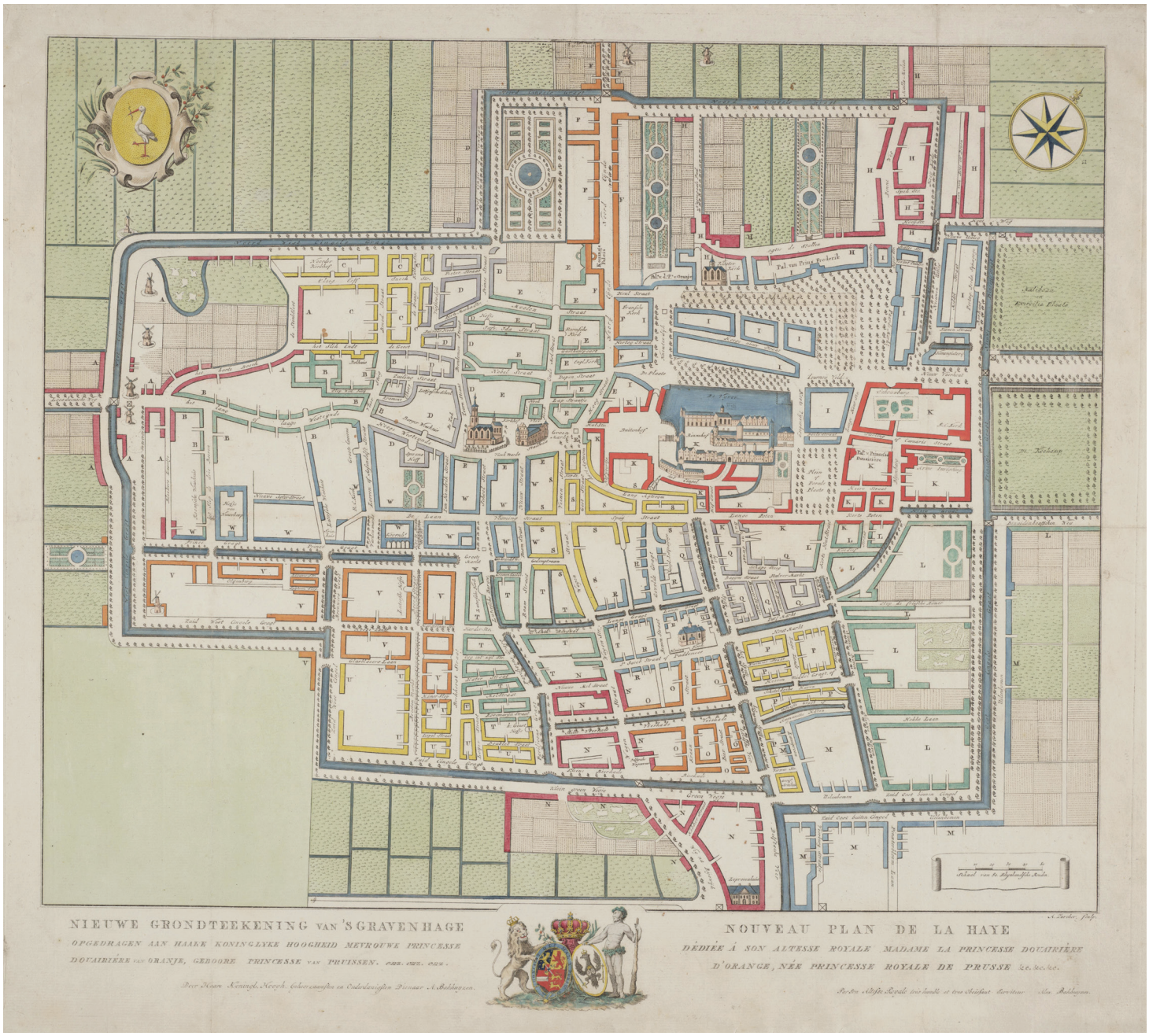
De plaatselijke omstandigheden in sloppen die tot ziekten leidde waren vervuilde lucht, bedorven water, problematische bodemgesteldheid, afwezigheid van daglicht en ventilatie, te kleine woningen en tenslotte de opeenhoping van planten, dieren en mensen. Afwezigheid van een stadsbestuur die de omstandigheden had kunnen verbeteren was in de ogen van Schick ook plaatselijke omstandigheid. Hij hekelde dan ook de onverschilligheid hierover.

'Hoe dikwerf toch ziet men dat huizen op eene wijze gebouwd zijn, alsof men de ongunstigste omstandigheden had trachten te vereenigen. De huizen kunnen te laag liggen; of op eenen bodem die de vochtigheid te lang ophoudt, zoo als de kleigronden; of het water te gemakkelijk aanvoert, zoo als veenlagen. Daardoor worden de woningen vochtig en bijgevolg ongezond. De straten kunnen, met betrekking tot de windstreken en den zonnestand, in eene ongunstige rigting liggen, zij kunnen, in verhouding tot de hoogte der huizen, te naauw wezen; hierdoor wordt de luchtwisseling belet, schadelijke uitwasemingen en dampen blijven hangen en worden terug gehouden. Onvoldoende inrigting der huizen tot verlichting, ventilatie en verwarming kunnen der gezondheid en het leven hoogst nadeelig wezen, even als ook gebrekkige grondvesting en slechte bouwstoffen, welke de vochtigheid bevorderen. Het getal en de grootte der huizen eindelijk kan te klein zijn in verhouding tot de bevolking. De overbevolking van woningen is ook eene hoofdoorzaak van ziekten. Wij hebben gezien hoe eene zekere hoeveelheid zuurstof onmisbaar is voor de gezondheid. Waar velen te zamen in eene beslotene ruimte verblijven, daar wordt de zuurstof verbruikt; in de plaats daarvan treedt het gevaarlijke koolzuur, dat door de longen en door de huid voortdurend uitgestoten wordt; tevens vermengen zich menschelijke en dierlijke uitwasemingen met de lucht, alle welke oorzaken de inademing daarvan, zelfs doodelijk kunnen maken. De schrikkelijke gevolgen van het zamenhoopen van een aantal menschen in kleine ruimten, ziet men in den jammerlijken toestand der negers in de slavenschepen. Door voortdurende luchtverversching kunnen de gevaren van te talrijke bevolking en van vochtigheid voor een groot deel weggenomen worden. Daarom is eene goede ventilatie van woonplaatsen een onderwerp van het hoogste gewigt. Ook het licht en vooral het zonlicht is voor de gezondheid eene behoefte; niet alleen omdat het als eenen morelen prikkel op het gemoed werkt, maar ook door den onmiddelijken invloed dien het waarschijnlijk op het ligchaam zelf, maar zeker op de ons omringende stoffen, lucht, water, enz. uitoefent.' (Schick, 1852: 38, 39)

Tabel A.

Leeftijd.	Sterfte volgens den ouderdom op 10,000 overledenen.		Overblijvend getal.		Verschil.
	1755—1773	1830—1848	1755—1773	1830—1848	
Beneden 1 jaar.	2414	2819	7586	7181	405
1 — 5	1624	1497	5962	5684	278
5 — 10	409	312	5553	5372	181
10 — 15	174	138	5379	5234	145
15 — 20	169	223	5210	5011	199
20 — 25	240	352	4970	4659	311
25 — 30	285	334	4685	4325	360
30 — 35	280	303	4405	4022	383
35 — 40	383	333	4022	3689	333
40 — 45	315	312	3707	3377	330
45 — 50	384	313	3323	3064	259
50 — 55	374	309	2949	2755	194
55 — 60	445	364	2501	2391	113
60 — 65	436	402	2068	1989	79
65 — 70	490	483	1578	1506	72
70 — 75	472	464	1106	1042	64
75 — 80	432	475	674	567	107
80 — 85	348	332	326	235	91
85 — 90	203	173	123	62	61
90 — 95	80	46	43	16	27
95—100	33	14	10	2	8
100—105	7,5	1,8	2,5	„	2,5
105—110	2,6	„	0,4	„	0,4
110—115	0,4	„			

Figuur 4.
Tabel A waarin Schick de sterfte-verhouding in Den Haag in twee perioden werd vergeleken.
Bron: Schick, 1852:6

Figuur 5.
Stadsplattegrond boven:
De stadsplattegrond van 1817 J.C.Zürcher uit 1817 - Bron: Haags Gemeentearchief z.gr.0017

Figuur 6.
Stadsplattegrond rechts:
De stadsplattegrond van Belinfante uit 1847.
Bron: Haags Gemeentearchief kl.0444

Platte Grond
der Stad
's GRAVENHAGE.
Bij Gebroeders Belinfante.
De Beek
Beekmolen
Hoogt Str.
Lange Voorhout
Kneuterdijk
Plaats
Buitenhof
Binnenhof
Groenmarkt
Tournooi Veld
Lange Poten
Hoogstraat
Heerengracht
Spui Straat
Vlamingstr.
Gr. Markt
Turfmarkt
Hout Markt
Kalverstraat
Amstelstraat
Veerpleidt
Bierkade
Wagenburg
Hoef Kade.
De Schenk
Barriere
Spoorweg
Station
Hekken Laan
Zuid Oost Binnen Singel
Zuid Oost Buiten Singel
Zuid West Singels gracht
Noord West Singels gracht
Noord Oost Singels gracht
Zeestraat
Frederik Str.
Molenbaan
Het Kamp
Lutherjaan
Schouwburg
Museum
Paleis des Konings
Paleis van Prins Frederik
Paleis van den Kroonprins
Academie
Haagsmade
Nieuwe Weg
Nieuwe Plein
Lange Houtstraat
Lange Westeinde
Zuid Kerk Molen
Oude Molen
Ham Molen
Leer Erf
Snoek Str.
Valk
Oude Veerkade
Nieuwe Veerkade
Nieuwe Kerk
Nobel Str.
Juffrouw Ida Str.
Kazerne
Kazerne Straat
Oude Kerk
Oude Kerk Str.
Oude Kerk Plein
Oude Kerk Steeg
Oude Kerk Kade
Oude Kerk Veer
Oude Kerk Veer Str.
Oude Kerk Veer Steeg
Oude Kerk Veer Plein
Oude Kerk Veer Kade
Oude Kerk Veer Veer
Oude Kerk Veer Veer Str.
Oude Kerk Veer Veer Steeg
Oude Kerk Veer Veer Plein
Oude Kerk Veer Veer Kade
Oude Kerk Veer Veer Veer
Oude Kerk Veer Veer Veer Str.
Oude Kerk Veer Veer Veer Steeg
Oude Kerk Veer Veer Veer Plein
Oude Kerk Veer Veer Veer Kade
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Str.
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Steeg
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Plein
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Kade
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Str.
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Steeg
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Plein
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Kade
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Str.
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Steeg
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Plein
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Kade
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Str.
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Steeg
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Plein
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Kade
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Str.
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Steeg
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Plein
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Kade
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Str.
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Steeg
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Plein
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Kade
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Str.
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Steeg
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Plein
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Kade
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Str.
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Steeg
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Plein
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Kade
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Str.
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Steeg
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Plein
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Kade
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Str.
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Steeg
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Plein
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Kade
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Str.
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Steeg
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Plein
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Kade
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Str.
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Steeg
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Plein
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Kade
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Str.
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Steeg
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Plein
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Kade
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Str.
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Steeg
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Plein
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Kade
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Str.
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Steeg
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Plein
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Kade
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Str.
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Steeg
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Plein
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Kade
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Str.
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Steeg
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Plein
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Kade
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Str.
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Steeg
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Plein
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Kade
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Str.
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Steeg
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Plein
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Kade
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Str.
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Steeg
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Plein
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Kade
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Str.
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Steeg
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Plein
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Kade
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Str.
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Steeg
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Plein
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Kade
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Str.
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Steeg
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Plein
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Kade
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Str.
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Steeg
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Plein
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Kade
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Str.
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Steeg
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Plein
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Kade
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Str.
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Steeg
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Plein
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Kade
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Str.
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Steeg
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Plein
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Kade
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Str.
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Steeg
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Plein
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Kade
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Str.
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Steeg
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Plein
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Kade
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Str.
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Steeg
Oude Kerk Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Veer Plein
Oude Kerk Veer

Figuur 7.
Stadsplattegrond rechts en fragement boven:
De stadsplattegrond uit 1868 ingemeten door C.E. Last, landmeter bij het kadaster en getekend en op steen gebracht door J. Lobatto in opdracht van de Vereeniging tot onderzoek naar de middelen ter verbetering van den gezondheids-toestand 's-Gravenhage (1866-1872). Fragement boven is de Joodse buurt en fragment onder de buurt die het laagst ligt in de polder met de meeste typhus slachtoffers. Bron: Haags Gemeentearchief z.gr.0024

Willems Park
PRINSESSE TUIN
PALEIS DES KONINGS
Lange Voorhout
Kneuterdijk
Plaats
Vijverberg
Hof Vijver
Binnenhof
Buitenhof
Groote Markt
Kerkplein
Gracht
Wal
Kade
Veer
Waterloosplein
Fagel Straat
Fischer Straat
Oude Plein
van der Duyn Straat
van Hogendorp Straat
van Limburg Stirum Straat
Brigmes Plein
Stevinsweg
Stevinsbaan laan
Station Plein
Station
Spoorweg
Rotterdam naar Amsterdam
Malieban
Zeer Bot Tuin
Reserdenhoutsche Weg
Waarnaarsche Weg
Straatweg naar Leiden
Keekamp
Beyendenhoutsche Weg
Beechot
Heeren Gracht
Schaal van 1: 2500.
DE MIDDELEN
GEMEENTE

4 Natuurlijke omstandigheden die kunstmatig verbeterd hadden kunnen worden

4.1 Natuurlijke en kunstmatige omstandigheden bij plaatsen

Na het vaststellen van de verschillende omstandigheden waardoor het hoge sterftegetal in Den Haag werd verklaard veranderde Schick van perspectief. Hij keek nu niet meer vanuit pathologische oogpunt naar de leefomgeving maar vanuit de lokale omstandigheden en de pathologische consequenties daarvan. Vanuit dat nieuwe perspectief onderscheidde hij natuurlijke omstandigheden (zoals ligging, bodemgesteldheid en waterstromen) en kunstmatige omstandigheden (zoals bewoningsvormen en bebouwingssoorten). Een stadsbestuur kan kunstmatig iets doen aan deze natuurlijke omstandigheden.

Schick noemde de ligging die lucht vrijelijk moet toelaten en nabijheid van ondiep stilstaand water en moerassen moet vermijden terwijl ligging aan zee en meren meestal weldadig zijn. De bodem moet op voldoende hoogte zijn gebracht boven het waterpeil omdat organische bestanddelen in het bodemwater de gezondheid aantast. Aan- en afvoer van waterstromen ruim en eenvoudig zijn en drinkwater zuiver en gezond.

De kunstmatige omstandigheden waarmee stadsbesturen natuurlijke omstandigheden hadden kunnen aanpassen zijn:

'Inrigting van luchtige, drooge, ruime en goed verlichte woningen. Goede verhouding tusschen de hoogte der gebouwen en den onderlingen afstand. Behoorlijke verhouding tusschen het getal en de ruimte der huizen en de bevolking. Onmiddellijke verwijdering van alle onreinheid, afval, uitwerpselen, enz. Goede inrigting van waterleidingen, goten, riolen, putten, enz. Verschaffing van goed drinkwater en overvloedige aanvoer van versch water tot reiniging. Voorkoming van alle schadelijke uitvloeiselen van handwerken, bedrijven en fabrieken. Onderhouding van beplantingen.' (Schick, 1852: 42, 43)

Specifiek voor de Haagse omstandigheid was de bodemgesteldheid met een waterdichte kleinlaag in het zand, zo constateerde Schick. Dat was de oorzaak van het hoge sterftegetal. Vanuit geneeskundig en bouwkundig oogpunt was daarom een juiste kennis van de bodem nodig voor gezond welwater en voor het leggen van goten en funderingen.

Van de natuurlijke omstandigheden was de zeelucht enerzijds goed voor Den Haag anderzijds lag Den Haag tegen de duinen aan op een strandwal in de bovenhoek van het Hoogheemraadschap Delftland. Tussen parallel aan zee lopende strandwallen lopen beken en was er veengroei. De duinen tussen Den Haag en kustlijn waren al grotendeels afgezand. Het Binnenhof en het dorp Den Haag ligt op oude duinen (Laag van Voorburg) met daartussen een veenlaag (Hollandveen) en daaronder een kleilaag (Wormer afzetting) aan de zuidoostkant van de stad. Vanuit twee waterbronnen in de duinen lopen er beken tussen de strandwallen naar de Hofvijver. In de middeleeuwen groef men de verbinding van de Hofvijver naar de Vliet, het Spui.

Doorstroming van water was al matig tot slecht door de ligging hoog in de polder regen de duinen, maar sinds het Hoogheemraadschap het boezempeil in 1827 verhoogde werd het zelfs rampzalig. Daarbij opgeteld de verdichting van de stad met de bouw van sloppen voor de nieuwkomers verergerde alle problemen nog eens.

'Wat de ligging van den Haag betreft, zijn er niet weinigen die meenen dat die, uit een geneeskundig oogpunt, niet zeer gelukkig is. Hoe bevreesd zijn dikwerf binnenlanders niet voor de nabijbeid der zee, voor de koude en vochtige winden, de snelle temperatuurwisselingen die zij daaraan toeschrijven? Hoe beangst zijn anderen niet voor de kwade dampen die zij uit Bosch meenen te zien opstijgen.' (Schick, 1852: 45)

4.2 Hoe vond de verdichting plaats?

Hoe vond de verdichting plaats in Den Haag in het verleden volgens Schick? Ook nu weer vergeleek hij twee perioden. Hij gebruikte hiervoor Jacob de Riemer z'n grondig archiefonderzoek Beschryving van 's Graven-hage uit de jaren 1730, 1739 en 1743 en de daarbij behorende stadsplattegronden. Gerrit van der Giessen vervaardigde deze als Haga-Comitis in Hollandia 1570 en in 1730. De situatie uit 1570 was kopie van een schilderij uit 1570. In het Haags Historisch Museum hangt nog een kopie van dat schilderij uit 1663. Op de kaart van 1570 zijn de open ruimten, bleekvelden en tuinen op de binnenterreinen nog goed te zien, ook zijn de singels rond het dorp en de havens nog niet aangelegd. In 1850 was alles stampvol gebouwd met hofjes en sloppen. Omdat Den Haag een dorp is en nooit stadsrechten kreeg had het ook geen middeleeuwse stadsmuren, poorten, torens en grachten. Ook was de stadsplattegrond niet

erg georganiseerd, deze volgde de uitvalswegen zoals Wagenstraat naar Delft, Westeinde naar Loosduinen, Noordeinde naar Scheveningen, en Lange Poten richting Leiden. De straten en wegen liggen wijdt uit elkaar en stedelijke blokken met kleine huisjes en ruime binnenterreinen. Een deel van deze binnenterreinen was aanvankelijk kloosterhof. Na de reformatie waren de vier kloosters verdwenen. Begin zeventiende-eeuw werden de singels aangelegd. Daarna zou Den Haag tot 1860 binnen de singels groeien met hoog uit wat huizen net buiten de singel. Feitelijk was er alleen groei in de Gouden Eeuw, daarna was er stilstand die duurde tot na de Franse Tijd. Lange tijd was de zone tussen het de bebouwing van het dorp en de te ruimte aangelegde singels leeg. Vooral Kortenbos, Spijkermakerskwartier en delen van de huidige Rivierenbuurt en achter het Lange Voorhout. In de Franse Tijd veranderde Den Haag in een rauwe garnizoensstad vol ingekwartierde soldaten en pleinen waar elke morgen soldaten met paarden arriveerden voor het appel. De voorname bevolking ontvluchtte de stad Den Haag. Van 1808 tot 1814 werden er 554 woningen afgebroken waaronder voorname stadspaleizen en woonhuizen opdat men geen belasting hierover hoefde te betalen aan de Fransen. De bevolking nam dramatisch af in de Franse Tijd en er stonden erg veel huizen leeg (Stokvis, 1987). Tot 1860 zou Den Haag naar binnen groeien. Grote lege huizen werden opgesplitst, binnenterreinen volgebouwd met eenkamerwoningen in de sloppen en in de zone tussen de singel en de bestaande bebouwing verschenen de exploitatiehofjes. Pas in de tweede helft van de negentiende eeuw bouwde men in Den Haag pas echt buiten de singels de eerste buitenwijken (Oorschot, 2014). Bakker Schut (1948: 7) liet maquettes bouwen om de verschillende stadia van verdichting te illustreren voorafgaande aan de sanering in het interbellum. De eerste fase van stedelijke verdichting was het op onregelmatige wijze volbouwen van binnenterreinen tussen ca. 1600 en 1870. Meestal werd op het erf achter een huis een rij éénkamerwoningen gebouwd die bereikbaar waren via een gang van een meter en een poortje aan de straat, of vaak een spleet tussen twee huizen. De tweede fase werden exploitatiehofjes gebouwd op de nog lege terreinen van de stad in bijvoorbeeld de lage binnenpolders en aan de randen van de stad in de periode 1869-1880 toen de landbouwcrisis een enorme trek naar de stad veroorzaakte.

Hoe betrouwbaar zijn de cijfers waarop Schick zich baseerde? Stokvis (1987) deed archiefonderzoek en kwam op vergelijkbare aantallen uit. In 1795 waren er 42.365 inwoners, 1840 met 63.556 inwoners en in 1849 met 72.225 inwoners. Ook Van der Woude (2010) komt op deze aantallen inwoners. Alle drie gebruikten ze het Haagse bevolkingsarchief als bron. Na Schick zou de bevolkingsgroei exploderen in 1889 waren er al 206.002 inwoners terwijl en nog maar mondjesmaat buiten de singels werd gebouwd en in 1920 waren er 354.987 inwoners. Deze explosieve groei van bevolking was ook een anomalie vergeleken met andere steden. Als gevolg van het archiefonderzoek en-indeling gebruikte Schick de ruimtelijke indeling zoals deze in de Franse Tijd was ingevoerd en op stadsplattegronden werden gebruikt.

Jaar	Huizen	Inwoners	Inw/ ha***
1600	2.400	-	
1622	-	17.430	85
1680	4.744	-	
1730	6.000	-	
1790	8.800	50.000	244
1796	-	39.800	194
1814	8.624	42.000	205
1831	8.600	56.000 *	251
1840	8.953	63.556	310
1850	10.780	72.467 **	324
1980		9.591	47
1990		15.783	77
2000	10.825	17.418	85
2010	11.271	17.245	84
2020	12.632	20.300	99

* Waaronder 4.500 inwoners van Scheveningen

** Waaronder Scheveningen met 1.342 huizen en 6.053 inwoners

*** Den Haag binnen de singels (wijk centrum) is 205 hectaren, bij de data van Schick woont een heel klein deel van de bevolking buiten de singels.

(Data tot en met 1850 is de bron: Schick, 1852: 48)
(Data van 1980 is de bron: denhaag.incijfers.nl)

4.3 Bestuurlijke indeling Den Haag

Tussen 1797 en 1858 was Den Haag op gedeeld in Westeindekwartier, Hofkwartier, Spuikwartier en Prinsegrachtkwartier. Op de plattegronden van o.a. Van der Poth 1812 en Zürcher uit 1817 staat deze verdeling aangegeven. Elke kwartier was weer in gedeeld in wijken die werden aangeduid met een hoofdletter. Aanvankelijk had het Hofkwartier een eigen bestuur en werden de andere drie kwartieren het dorp genoemd. Pas in de Franse Tijd kreeg kreeg Den Haag stadsrechten en daarna werden het dorp en Hofkwartier samengevoegd tot Den Haag.

De oudste straten waren ook de scheidingen tussen de kwartieren. De lijn Noordeinde-Wagenstraat (Zuideinde vroeger geheten) en Westeinde-Lange en Korte Poten. Het Westeindekwartier met wijken A, B, C, D, E is de linkerbovenhoek van de stad, Hofkwartier met wijken F, H, I, K de rechterbovenhoek, Spuikwartier met wijken L, M, O, P, Q, R de rechteronderhoek, Prinsegrachtkwartier met wijken N, S, T, U, V, W de linkeronderhoek. Sommige wijken hadden een specifiek karakter, bijvoorbeeld het armoedige Spuikwartier met wijk R de Jodenbuurt en wijk Q de rosse buurt (Stokvis, 1987). Of het Hofkwartier rond de Vijverberg, Lange Voorhout en het Plein waar de gefortuneerde burgers en adel woonden in stadspaleizen. Of de buurten met ambachtslieden in het Westeindekwartier met hun werkplaatsen.

4.4 De omstandigheden in de drie laag gelegen polders

Nadat de singels waren gegraven in de zeventiende eeuw bouwde men de lege plekken daarbinnen vol. Gewoonlijk groef men daarbij eerst het veen af en hoogde men het bouwterrein op met zand uit de duinen. Dat zand werd aangevoerd via de nieuwe grachten en de zandvaarten. In de achttiende eeuw stagneerde de economie, groei en huizenbouw. Volgens Schick is daardoor in drie binnenpolders binnen de singels het veen niet afgegraven en is het terrein ook nooit opgehoogd.

De eerst polder werd begrensd door de Herengracht, Fluwelen Burgwal, Nieuwe Haven, Zwarteweg en Zuid-Oost-Binnensingel (Uilebomen), grofweg is dit wijk L. De tweede polder werd begrensd door Zuid-Oost-Binnensingel (Uilenbomen), het Lamgroen, de Ammunitie- en Nieuwe Haven. De Nieuwe Haven die rond 1660 werd gegraven verdeelde deze polder in twee stukken. Deze polder is deel van wijk M. Beide polders liggen in de huidige Rivierenbuurt. De derde polder werd begrensd door de Prinsegracht, Brouwersgracht en Zuid-West- en Westsingel. Deze polder vormde een deel van wijk V. Tegenwoordig wordt dit het Spijkersmakerskwartier genoemd. Ook noemt Schick de bebouwing in de polders buiten de singel in de huidige Rivierenbuurt en Stationsbuurt die nooit werden opgehoogd.

Schick becijferde dat een zevende a een achtste deel van de huizen met tien- tot elfduizend inwoners in lage polders wonen. Van die mensen wonen er ongeveer vier- a vijfduizend in de polders binnen de singels. Vooral in deze lage polders zijn volgens Schick de laatste tijd honderden woningen bijgebouwd. Sloppen met éénkamerwoningen op binnenterreinen en exploitatiehofjes die iets ruimer van opzet waren met rug-aan-rug-woningen. Omdat de doorstroming van water hier zeer gering is waren juist deze plaatsen het meest ongezond om te wonen. In vroegere dagen werd veel meer water toegevoerd via de Beek, maar deze toestroom was sterk afgenomen. Er was bij boerderij Hanenburg Stoomgemaal Koning Willem II gebouwd om de stroom op gang te houden door water uit de Loosduinsevaart in het Haagse watersysteem te pompen en zo de doorstroming te bevorderen. Echter dit was niet voldoende om modder en vuil uit de grachten te laten doorstromen, het bleef zich verder ophopen.

'De hoeveelheid water die men op deze wijze kan lat en doorstroomen, staat echter in geene verhouding tot de massa onreinheden welke moeten vervoerd worden. Het bewijs daarvan zag men in 1850, toen men aan het verbreeden van de Kapelsbrug arbeidde en daartoe het water uitgemalen had. Midden, v66r en onder de brug zonken de werklieden tot over de knieën in den modder, die zich daar verzameld had waar de kracht van den stroom zich het sterkst gevoelen doet. Hierbij herinnere men zich, dat het vermogen van eenen stroom om vaste voorwerpen te vervoeren, afhangt van hare snelheid. Om stoffen voort te stuwen die slechts weinig zwaarder dan water zijn, is reeds eene snelheid van 8 a 10 duimen in de seconde noodig.' (Schick, 1852: 53)

Het systeem van privaten en riolen, die lozen op de grachten vormen één geheel. Schick berekende de toestroom van water de hoeveelheid vaste stoffen en uitwerpselen die werden meegevoerd en tenslotte in de lage binnenpolders terecht kwam en tot welke enorme vuilophoping dat leidde. Het enige middel dat dit gebrek zou kunnen verhelpen is volgens Schick een ruime aanvoer van water die de stoffen verdunt en meevoert, maar dat wordt overal gemist in Den Haag.

'Uitwerpselen van menschen en dieren, afval van allerlei aard te zamen nemende, kan de hoeveelheid

organische stoffen, die jaarlijks in de grachten gevoerd en in den bodem opgenomen worden en die daar verrotten, niet verre van 14, a 16,000 kub. ellen bedragen.' (Schick, 1852: 55)

4.5 De omstandigheden in de meest verdichte wijken

Op zeventiende en achttiende-eeuwse stadsplattegronden zijn vaak open binnenterreinen met prachtige tuinen te zien en de rand tussen de singels en het dorp is nog grotendeels onbebouwd of als bleekveld in gebruik. Terwijl na de Franse Tijd de binnenterreinen niet meer worden getekend en de stadsplattegrond van Belinfante (1847) laat zien dat deze randen inmiddels grotendeels vol zijn gebouwd. De grote verdichting pas na 1833 begonnen zoals Schick ook betoogde. Op de stadsplattegrond van Lobatto en Last uit 1868 is de woekering van sloppen en exploitatiehofjes tenslotte zeer precies ingetekend.

Volgens Bakker Schut (1939) zou tussen 1841 en 1871 de verdichting op de binnenterreinen en lege weilanden binnen de singel zonder straten plaatsvinden als gevolg van Het Stedelijke Keur Artikel 41 dat in 1841 werd ingevoerd tot deze werd vervangen door de Algemene Politieverordening uit 1871. Dat artikel luidde:

'Niemand zal aan de straat of den publieken weg een nieuw gebouw, in verband met belendende gebouwen, straten of pleinen, anders mogen optrekken dan Burgemeester en Wethouders op vertoon van eene teekening of opgaaf van het gebouw nuttig zullen oordelen, op straffe dat hetzelvde, te zijnen koste, weder zal worden afgebroken.' (Bakker Schut, 1939: 6).

Voor Bakker Schut was dit artikel mede de oorzaak van de bedenkelijke wijze waarop de Haagse woningtoestanden zou ontwikkelen in de jaren die volgden. De klassenscheiding (Stokvis, 1987; De Nijs & Sillevis, 2005) werd hiermee ook een ruimtelijke scheiding. Voorname straten en statige pleinen voor Hagenaars en sloppen op de binnenterreinen zonder plaveisel en verlichting voor Hagenezen.

Het ontbreken van luchtverversing en daglicht in de éénkamerwoningen van de minvermogenden die aan de smalle gangen van een meter liggen was voor Schick ook een oorzaak dat vocht niet weg kon. Hij beschreef deze sloppen:

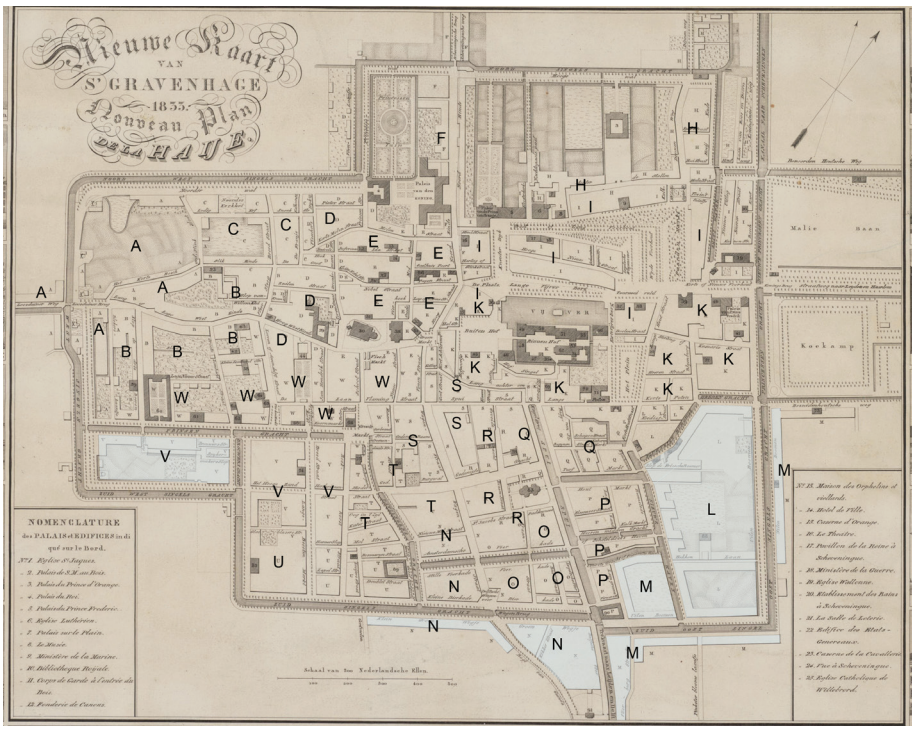
'Bij den, over het algemeen, zoo gebrekkigen staat der privaten, verspreiden zich de gassen binnen de huizen waar de oorzaken van ziekte; te dikwijls aanwezig daardoor nog vermeerderd worden, want de geheele inrigting der huizen laat veel te wenschen over. Vooral die der minvermogenden. Er zijn geheele wijken die te laag liggen. Bij vele huizen heeft men verzuimd het veen weg te graven en den grond met zand op te hoogen. Dit zijn voornamelijk redenen van vochtigheid. Op sommige plaatsen staat het water in den winter tot bijna voor den drempel der woningen, in vele huizen dringt het de kelders binnen, in andere vindt men het onreine water weinige duimen onder de planken vloer der woon- en slaapkamer staan. Het vocht wordt door muren en vloeren opgezogen, die het moeijelijk weder verliezen.' (Schick, 1852: 56)

Schick berekende ook de dichtheid van het aantal bewoners per woning per wijk. Per woning in Den Haag waren er 6,54 hoofden en na aftrek van Scheveningen met gemiddeld 4,5 hoofd per woning bleef er in Den Haag 6,94 hoofden per woning over. Echter woningen in de stad hadden verschillende afmetingen. De stadspaleizen in het Hofkwartier hadden enorme afmetingen. Ook burgerwoningen in de winkelstraten waren nog van ruime afmetingen. Echter in de sloppen die ooit lagen in het Spijkermakerskwartier, Rivierenbuurt, Westeinde en Kortenbos waren de woningen veelal éénkamerwoningen van zestien tot twintig vierkantenmeter. Wijk P had 8,7 bewoners per huis, Wijk Q had 8,1 bewoners per huis en in Wijken S, T en D waren er 8,0 bewoners per huis. Of zoals Schick het formuleerde:

'De wijken waar de ongunstigste verhouding gevonden wordt, zijn ook die waar het getal der woningen het aanzienlijkste is, in verhouding tot de uitgestrektheid van den grond dien zij beslaan.' (Schick, 1852: 57).

Opvallend was dat wijken die het laagst waren gelegen en later zijn volgebouwd niet de hoogste dichtheid hadden. Bijvoorbeeld wijken L en V. De dichtbevolkte wijken D, S, R, Q, P waren al in de zestiende en zeventiende eeuw uitgelegd en hier woonden ambachtslieden met werkplaatsen en winkeliers met winkels. Voor zowel de bevolking in de lage binnenpolders, de dichtstbevolkte delen en armste wijken trok Schick de conclusie dat:

'Grachten en slooten zijn open riolen, verzamelplaatsen van alle onreinheden, die eene bevolking van 70,000 zielen kan aanbrengen. Gevuld met een vuil en stinkend drab, toonen de zwarte modder en de opborrelende gasbellen de scheikundige werkingen die zonder ophouden plaatsgrijpen. Duizende kubieke ellen gassen, die wij als zoo gevaarlijk en doodelijk leerden kennen, worden in de dampkring uitgestort en door ons ingeademd. - Meer dan de helft der bewoners drinkt slecht en ongezond water en vele wellen zijn er die meer en meer bederven omdat zij niet genoegzaam afgescheiden zijn van de

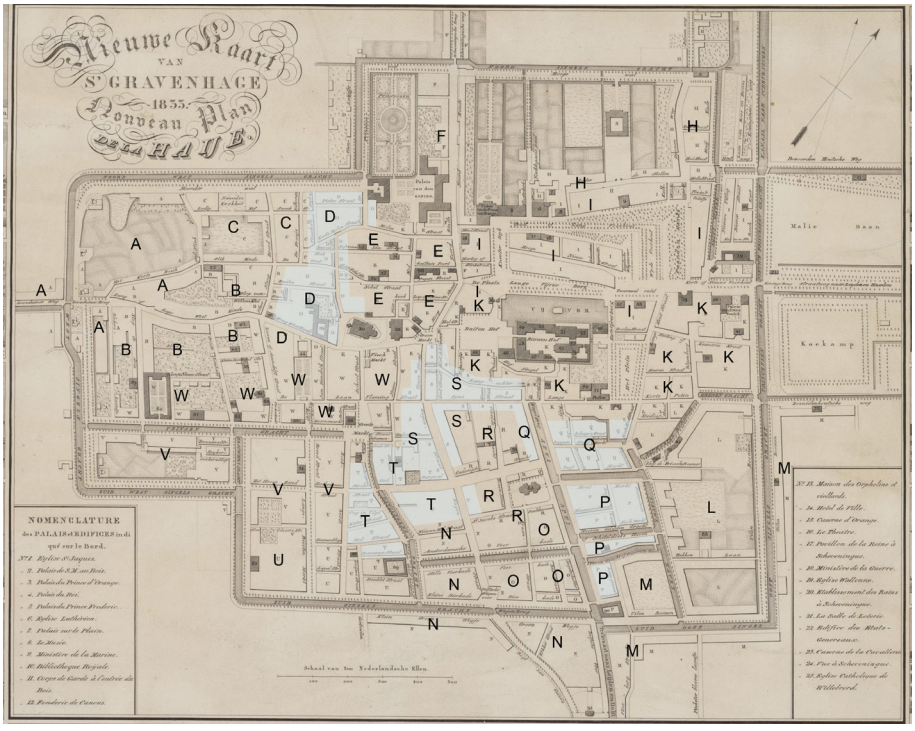

Wijken die het laagst liggen in de polder

Figuur 8. Boven de kaart met de drie laaggelegen polders in de Wijken L, M en V.

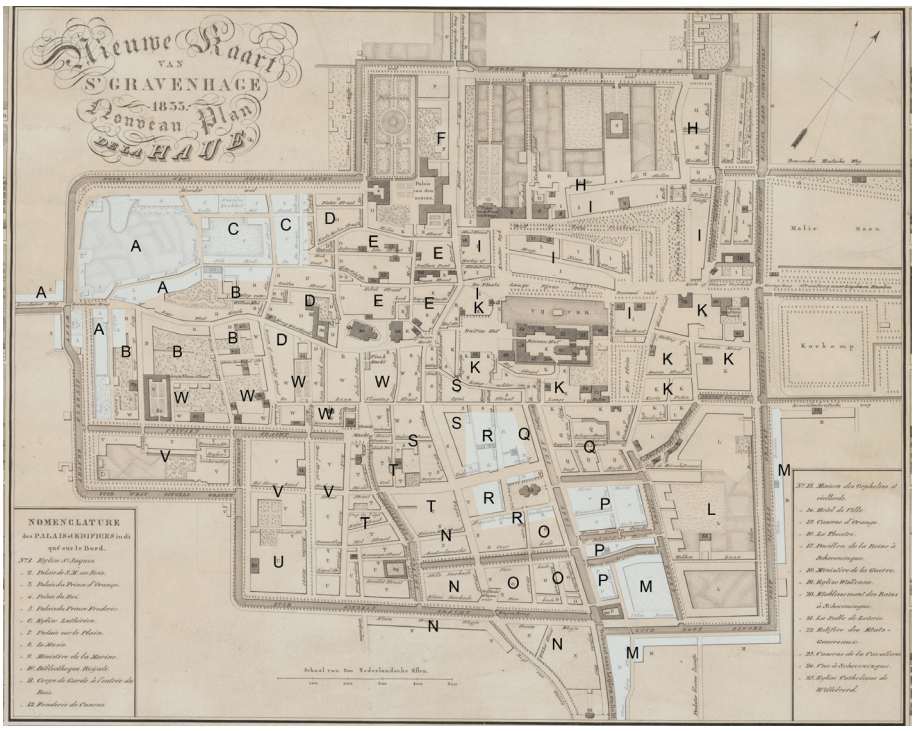
Figuur 9. Onder de meest verdichte wijken met hoogste aantal personen per woning in de Wijken P, Q, T, S en D.

Kaarten zijn naar bevindingen van Schick op de stadsplattegrond van Zeger Reijers uit 1833 opgetekend door Leo Oorschot.

Wijken met het hoogste aantal personen per woning

Wijken met de armte bewoners

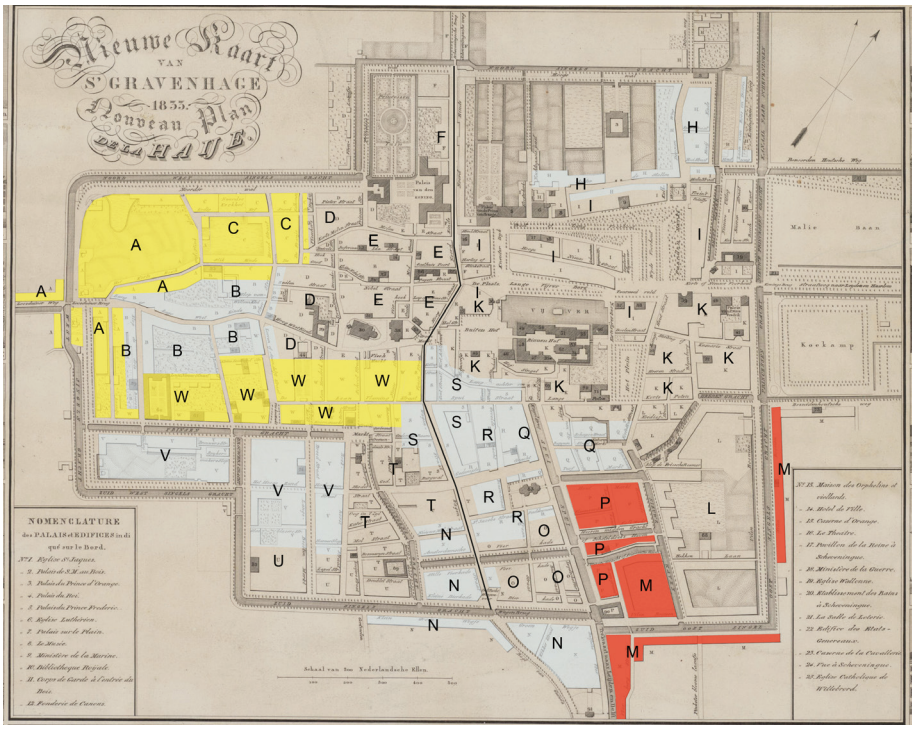

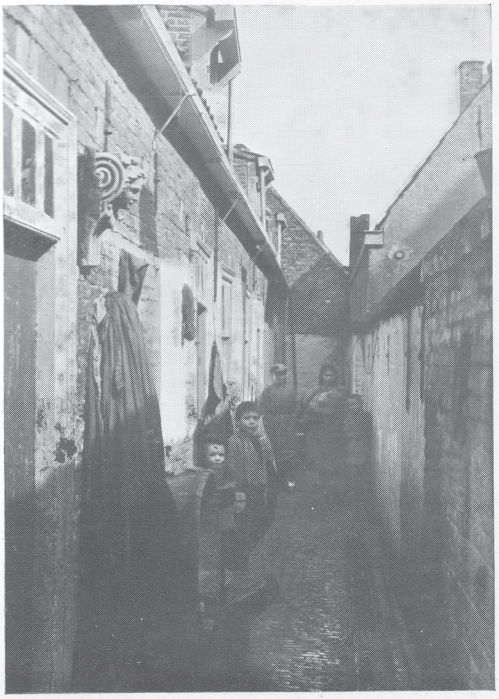
Figuur 10. Boven de delen met de armste bewoners in de Wijken P, M, R, A en C.

Figuur 11. Onder de meest getroffen wijken door de cholera-epidemie van 1849. Vooral in de rode Wijken P en M waren het hardst getroffen, daarna de gele Wijken A, C en W. Vervolgens de lichtblauwe wijken, de niet gekleurde wijken (vooral in het Hofkwartier) waren nauwelijks getroffen. Opvallend is de relatie tussen armoede (en de daarbij behorende belabberde huisvesting) en cholera.

Kaarten zijn naar bevindingen van Schick op de stadsplattegrond van Zeger Reijers uit 1833 opgetekend door Leo Oorschot.

Wijken met de meeste cholera slachtoffers

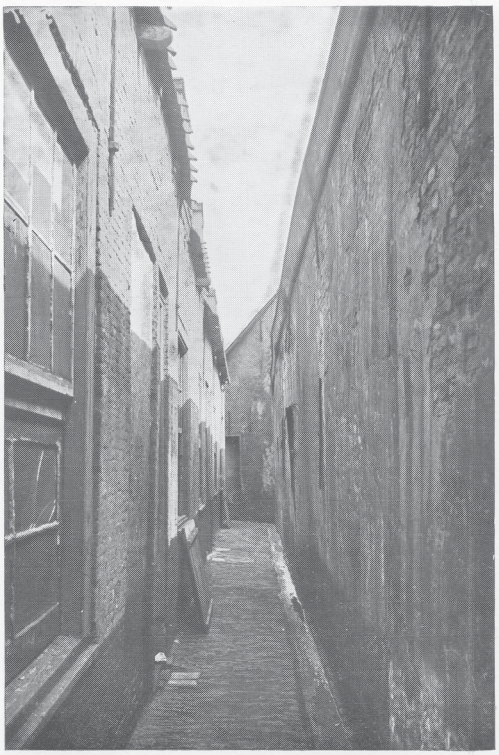

Slop aan de Keizerstraat
(Vredehofje of Bloedpoort)

Slop aan de Keizerstraat

Slop aan de Nieuwe Haven

Huizen aan de Kleine Brouwerstraat

Figuur 12.
Een bladzijde uit de opname door Piet Bakker Schut uit het interbellum voor de sanering. Bron: Bakker Schut (1939)

riolen, of dat het water der grachten daarin doordringt, zoozeer met vreemde stoffen bezoedeld, dat de werking van den bodem onvoldoende is om het te zuiveren. Dit laatste vinden wij bevestigd door het voorbeeld van een aantal pompen; welke des morgens vroeg, reukeloos en minder slecht water opleveren, naarmate meer water gebruikt is wordt het steeds onzuiverder en laat vooral de riolengassen duidelijk herkennen. Des winters is het water in zoodanige pompen veelal beter dan des zomers. In alle deze omstandigheden vindt men zeker voldoende oorzaken die reden geven van een hoog sterftal.' (Schick, 1852: 59)

4.6 Waterhuishouding en verschil tussen natte en droge zomers

Volgens Schick was de plaatselijke toestand van Den Haag niet in alle opzichten achteruitgegaan. De huisvesting was over het algemeen verbeterd constateerde hij. Zelfs in de woningen van de mindere klasse was er een aanmerkelijke vooruitgang. Vooral de verslechterde toestand van de grachten met de toenemende vervuiling van de bodem door verdichting en het stagneren van de doorstroming zorgde voor het hoge sterftegetal. Schick zag meer aanwijzingen hiervoor. Vooral de verandering van het ziektekarakter in vooral warme jaren waarin de ontwikkeling en verspreiding van uitvloeiselen van rotting werd bevorder.

Schick verwees daarbij naar een belangrijke historische bron en studie van de Haagse geneesheer Iman Jacob van den Bosch (1731-1788) in 1776 uitgegeven na aanleiding van prijsvraag: Over de ziekten, uit de natuurlijke gesteldheid van het vaderland voortvloeijende. Van den Bosch nam de verandering van het ziektekarakter in Den Haag waar gedurende het jaar dat men elders in vergelijkbare steden niet waarnam. Vooral bij het verschil tussen het ziektekarakter bij natte en droge zomers. Droge zomers als het water helemaal niet meer doorstroomde hadden een nadeligere invloed op de gezondheid dan natte zomers. Bijvoorbeeld de grote sterfte in de droge zomers van 1842 en 1846. In de natte en regenachtige zomers zoals die van 1841 en 1845 waren er minder ziekten in Den Haag. Een andere aanwijzing voor Schick was de kwaliteit van het viswater. Om zijn theorie over de kwaliteit van het water (en bodem) te staven gaat Schick zover om lokale vissers te raadplegen die getuigen van een aanzienlijke verslechtering van het viswater de laatste 25 a 30 jaar.

'Ervaren visschers heben mij verzekerd, dat nog voor 25 of 30 jaren in de cingels ten zuiden en zuidoosten der stad zooveel visch gevonden werd als thans in de Delftsche vaart voorbij de 2de molen. Oudere Hagenaars herinneren zich hoe in hunne jeugd (voor 40 of 50 jaren) de Bierkade des zomers dikwerf met hengelaars bezet was.' (Schick, 1852: 66)

De oorzaak voor dat bederf van vis-, grond en oppervlaktewater was deels de aanzienlijke toename van de bevolking, deels het lozen van riolen op de grachten en deels het verhogen van het boezempeil van Delftland rond 1827. Door het dempen van stinkende grachten werd de bodem volgens Schick nog meer vervuild waardoor het water in een aantal pompen die vroeger goed water leverde nu volledig bedorven was.

4.7 De cholera-epidemie van 1849

Uit het archiefonderzoek van Schick bleek dat vooral wijk P en M in de laag gelegen binnenpolders het zwaarst getroffen waren door cholera. In Wijk P met het sterftegetal 1:33, gevolgd door Wijk M met 1:40. Verder waren het de wijken aan weerszijde van het Westeinde: Wijk W had 1:76, Wijk A 1:88, Wijk C 1:96 met een hoog sterftegetal. Dat waren samen met wijken P en M ook de armste wijken van de stad met de slechtste woningen. Daaropvolgend Wijk Q met 1:115, Wijk B en N met 1:120, Wijk V met 1:123m Wijk R met 1:127 Wijk S met 1:140, Wijk H met 1:150, Wijk D met 1:208 en Wijk T met 1:223.

Dat juist Wijk P en M het zwaarst zijn getroffen door de cholera-epidemie verbaasde Schick in het geheel niet, hij zegt hierover dat:

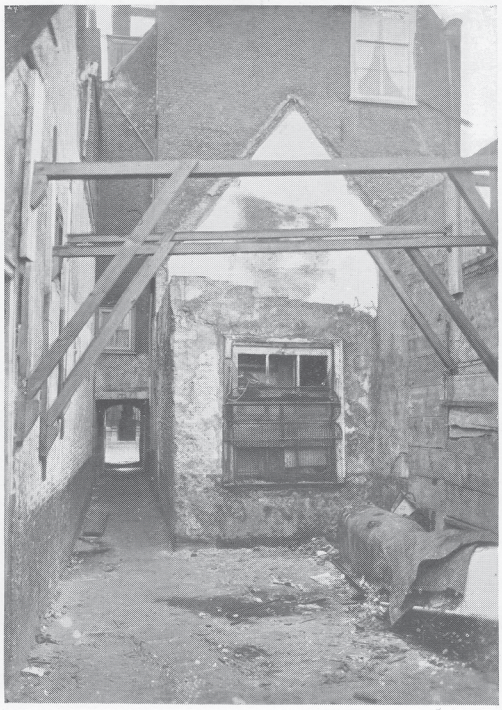
'.... is dit gedeelte geheel door arbeidenden en minvermogenden bewoond. In vele poorten en gangen is daar eene talrijke bevolking opeengehoopt, het is een bodem waarop alle zaden van ziekte welig kiemen en wel was het te verwachten, dat daar de Cholera hevig woeden zou.' (Schick, 1852: 68).

Maar waren alle wijken met minvermogenden getroffen door de cholera vroeg Schick zich af. Als hij dat nagaat komt hij tot de conclusie dat wijk P en M er zeker bij zijn en ook wijken A en C horen daarbij, alle wijken aan de stadsrand maar vooral daar waar het vuil en water zich ophoopt. Schick hierover:

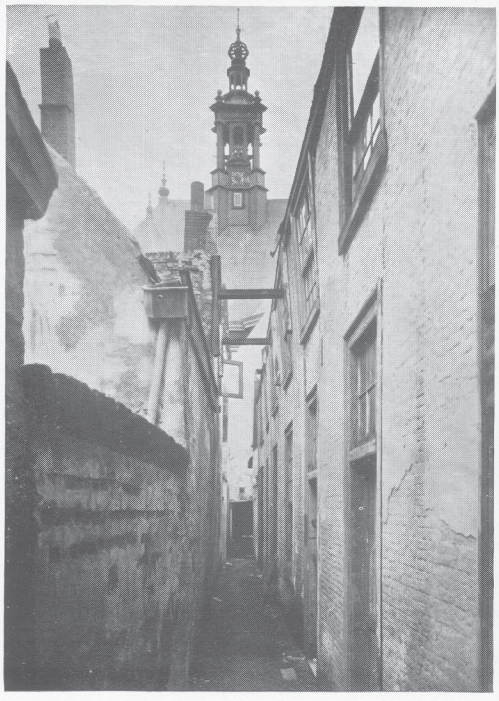
'Achter de woningen van het Lamgroen den Binnencingel loopt echter een afzigtelijk open riool, dat alleen geëvenaard wordt door de sloot die aan het Pinksterbloemlaantje de uitvloeiselen van de binnenpolders ontvangt, Het is dan ook niet te verwonderen, dat van de kleine bevolking van het Pinksterbloemlaantje, 17 menschen aan Cholera gestorven zijn. Nergens, in geene der mij bekende inlandsche

Vervallen huizen aan de Voldersgracht
Foto J. B. Hijmans, Den Haag

Slop aan de Gedempte Gracht
Foto J. B. Hijmans, Den Haag

Slop aan de St. Jacobstraat

Hofje aan de Gedempte Gracht

SANEERINGSPLAN GEDEMPTE GRACHT

Figuur 13.
Een bladzijde uit de opname door Piet Bakker Schut uit het interbellum voor de sanering. Bron: Bakker Schut (1939)

of buitenlandsche steden, zijn mij zulke afschuwelijke riolen voorgekomen dan in de Hofstad van het zindelijke Nederland.' (Schick, 1852: 69)

4.8 Het programma voor de stad Den Haag

Om de gezondheidstoestand van de bevolking te verbeteren stelde Schick een programma op voor stedelijke voorzieningen en woningen.

- *De lucht zuiver houden en alle vermenging met vreemde bestanddelen zo veel mogelijk voorkomen, waartoe:*
  - Uitwerpselen en afval via vergaarbakken en riolen afvoeren, deze riolen met water doorspoelen en zo schadelijke stoffen verdunnen, stoffen toevoegen die rotting en gasvorming tegengaan, afval te verzamelen en afvoeren, waterdicht plaveisel aanbrengen.
  - Nergens stilstaand water dulden
  - Grachten van vers water voorzien en doorstromen
  - Lozing van fabrieken en werkplaatsen tegengaan
  - Hulpmiddelen gebruiken om de lucht te reinigen
- *Goed en gezond drinkwater voor iedereen*
- *Gezonde woningen bouwen*
  - Volgens een vast (stedenbouwkundig)plan de woningen bouwen waarbij de hoogte van het maaiveld, de aard van de bodem, de richting van de straten en de afstand tussen de woningen met betrekking tot de hoogte van deze woningen in het oog houden.
  - Bij de inrichting van de woningen rekening houden met goede ventilatie, verlichting, verwarming, constructie, privaten, riolen en goten.
  - De grootte van huizen afstemmen op het aantal personen.

Onderzoekers van Het Koninklijk Instituut van Ingenieurs (KIVI) deden onderzoek naar de woonomstandigheden en publiceerden dit in 1854 het Verslag aan den Koning, over de vereischten en inrigting van arbeiderswoningen. Ook het KIVI hoopte waarschijnlijk dat de eerder genoemde Prins Albert Modelwoningen in Nederland navolging zouden krijgen. Ook in het jaar 1854 kreeg een commissie van de gemeenteraad de opdracht tot de 'Verordening op het bouwen binnen de gemeente 's-Gravenhage' en 'het maken van een algemeen plan betrekkelijk alle uitbouwing der stad, allen aanleg van nieuwe straten, pleinen enz. ten einde alle latere plannen en aanvragen daaromtrent aan dat plan te toetsen.' (Bakker Schut 1939: 6,7). Een aantal vooraanstaande burgers en leden van het KIVI trokken zich het lot aan van de mensen in de sloppen. In 1854 stichtten zij de eerste woningbouwvereniging in Den Haag Vereeniging Tot Verbetering Der Woningen Van Arbeidende Klasse. Stuwende kracht daarachter was Isaac Paul Delprat (1793-1880) een verlichte officier en ingenieur die in Parijs aan de École Des Ponts Et Chaussées' was opgeleid en in Breda commandant was van de Militaire Academie en daarnaast bestuurslid van het KIVI. Een van de grote successen waren de woningen aan de Van Hogerdorpstraat in de Schilderswijk uit de periode 1862-1869.

Naast de woningen kwamen ook voorzieningen zoals een goed rioolstelsel, drinkwaterstelsel, waterbeheer en reiniging van de stad aan het eind van de negentiende eeuw. Dr. C.P. Pous Koolhaas (die net zoals Bakker Schut zijn publicatie begint met een citaat van Schick) zou met Middelen tot verbetering van den gezondheid in steden en meer bijzonder in 's Gravenhage (1862) en De waterleiding te s Gravenhage (1865) het werk van Schick in Den Haag voortzetten. Vanaf 1890 zou stadsbouwmeester Lindo ferm de werkzaamheden aan de hygiënische stad uitvoeren met Duinoord als hoogtepunt (Oorschot, 2014).

In 1901 werd de Woningwet aanvaard door het parlement en deze trad een jaar later in werking.

57

Figuur 14.
Bladzijde uit Nieuwenhuijzen & Slechte (1975) met twee zeldzame foto's van de wijken P en M. Boven Nieuwe Haven en onder de Ammunitiehaven rond 1901. Fotograaf is onbekend. Water van de havens staat net onder het niveau van het plaveisel.

5 Tot slot: Den Haag toen en nu

5.1 Wie waren de slachtoffers van de epidemieën?

In dit artikel is er met geen woord gesproken over de epidemieën in Scheveningen. De plek waar cholera vermoedelijk als eerst aan land kwam volgens Schick. In het artikel De Cholera te Scheveningen in 1832 (1892) beschrijft de hygiënist dr. R. Krul de komst van cholera in Scheveningen en de gevolgen voor de stad. Stokvis (1987) omschreef gedetailleerd de sociale stratificatie van Den Haag in de negentiende eeuw, elk met een eigen leefwereld en eigen woonbuurten. Den Haag had een omvangrijke hogere klassen èn proletariaat. De sociale gelaagdheid van Den Haag met een betrekkelijk brede top en basis bleef volgens Stokvis in de tweede helft van de negentiende eeuw bewaard en zal tot vandaag de dag de Haagse werkelijkheid blijven. De sociale stratificatie op basis van beroepsstatus in 1849 was: hogere klasse 6%, kleine burgerij 33% en arbeidende klasse 66%. Sociale stratificatie op basis van aanslag directe belastingen in 1842 was: hogere klasse 18%, kleine burgerij 43% en arbeidende klasse 39% (Stokvis, 1987: 213, 214).

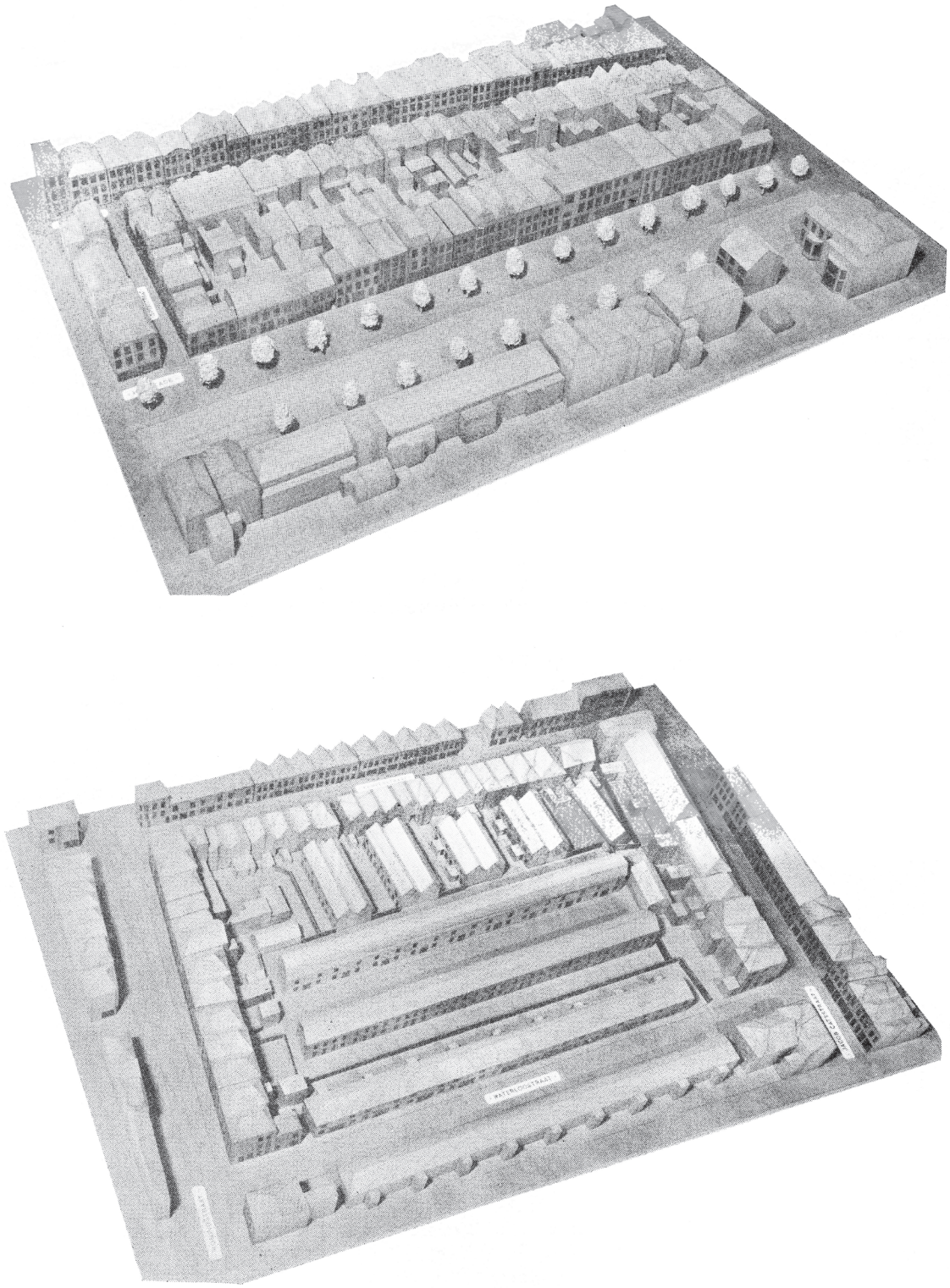
Pre-industriële steden zoals Den Haag rond 1850 kende nog niet die strikte scheiding in ruimte tussen arbeidende klasse en hogere klasse. Veel dienstmeisjes en knechten woonden in de stadspaleizen op zolders en in kelders. Ook de kazernes waar boerenjongens waren ingekwartierd lagen aan de kant van het Hofkwartier. Pas met de grote trek naar de stad als gevolg van de landbouwcrisis in het laatste kwart van de negentiende eeuw begon de segregatie met woonparken voor de hogere klasse, burgerwijken en arbeiderswijken vol sloppen. Toch stonden de stadspaleizen van de vermogende klasse bij elkaar aan de royale pleinen van het Hofkwartier. Waren de winkeliers gevestigd aan de pleinen en doorgaande straten in het centrum en de arbeidende klasse aan de randen van de stad en op de binnenterreinen opeengepakt (Ooschot, 2014). Ieder klasse had min of meer zijn eigen plek in de stad. Zoals gezegd groeide de stad van 42.000 inwoner in 1814 naar 72.467 inwoners in 1850. Wie deze nieuwkomers waren is onduidelijk. Over de periode 1877-1919 zijn hierover gegevens bijgehouden. Ongeveer 47% kwam uit een andere provincie, 38% kwam uit Zuid-Holland en 5 a 6% uit het buitenland of de koloniën. Deze buitenanders waren vooral Duitsers en Belgen, in mindere mate mensen uit de koloniën (Stokvis, 1987: 172).

5.2 Hoe zagen de sloppen en exploitatiehofjes eruit?

Den Haag zou in de negentiende eeuw nog tal van epidemieën te verduren krijgen. De cholerajaren waren 1832, 1849, 1853, 1854, 1855 gevolgd door tyfusjaren in 1856, 1857 en 1858 (Bakker Schut, 1939). Niet alle wijken en niet alle bevolkingsgroepen werden getroffen. In het Hofkwartier lijken alle epidemieën overgewaaid. De slachtoffers van de cholera-epidemie van 1849 woonden vooral in de sloppen aan de randen van de stad in Wijken P en M (huidige Rivierenbuurt) en A en C (huidige Kortenbos). Veelal waren het slecht betaalde thuiswerkers of arbeiders die minimaal tien uur per dag werkten in huis of in fabrieken en werkplaatsen. Schick zelf zegt niets over de achtergrond van de slachtoffers.

Andere bronnen doen dat wel. Pas in het interbellum zou Bakker Schut (1939, 1948) met tal van studies de negentiende sloppen in beeld brengen, hij nam foto's en beschreef deze. Stokvis (1987) noemde specifieke buurten zoals de Jodenbuurt (wijk R) met de winkeltjes, de rosse buurt (wijk Q) en Kortenbos (wijk A, B, C) met de katholieke gemeenschap met al hun bedrijvigheid. Ies van Creveld (1989) beschreef het leven van de arme Asjkenazische Joodse gemeenschap, vaak vluchtelingen uit Polen en Duitsland die hier een simpel onderkomen en bestaan vonden vanaf de zestiende eeuw. De bewoners van de pauperbuurt Kortenbos (wijk A, B, C) werden beschreven door Wuite (1990), Langerak (1984) en Langerak & Zomerveld (1993). Ook de rosse buurt werd geportretteerd. Ferdinand Bordewijk (1884-1965) die 's-avonds eindeloze wandelingen maakte door Den Haag nam zijn lezers mee naar sloppen en steegjes van de stad. Bijvoorbeeld onder pseudoniem van Ton Ven (1962) in de wijk met de slecht schminkten dames in de eros wandeling (nr.7). Of de verhalen uit De Wingerdrank (1937) of Het Rode Paleis; ondergang van een eeuw (1936) schetsen een onthutsend decor van de duistere kant van de steden.

De Rivierenbuurt, de rosse buurt, de Jodenbuurt en het arbeidersbuurt Kortenbosch zijn op wat snippers bebouwing na vrijwel volledig verdwenen. Hier en daar is nog een slop of exploitatiehofje te vinden als stille getuige van het leed uit de negentiende eeuw. Eén jaar na de publicatie van zijn studie in 1853 stief de geneesheer Schick op 36-jarige leeftijd aan tyfus, maar het lijkt wel of hij nooit weg is geweest in Den Haag als we nu de rapporten van de Pandbrigade lezen.

Figuur 15.
Bladzijde uit Dienst der Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting (1948) met maquettes waarbij de verdichting werd gevisualiseerd. Boven Hooikade-Spekstraat waarbij de stedelijke verdichting tussen ca. 1600 en 1870 is verbeeld. Onder Koningstraat-Waterloostraat met de exploitatiehofjes uit de periode 1869-1880.

Bibliografie

Bakker Schut, P. (1939) *De volkshuisvesting te 's-Gravenhage 1914-1939. Vijf en twintig jaar overheidsbemoeiing met de volkshuisvesting*, Alphen aan den Rijn: N. Samson n.v.

Ballegoijen de Jong, J.P.A. (1975) *Hofjes in de Hofstad*. Wereldvenster Baarn.

Crefeld, I.B. van (1989) *De verdwenen Buurt. Drie eeuwen centrum van joods Den Haag.* Zutphen: Walburg Pers.

Dienst der Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting (1948) *Enige grondslagen voor de stedebouwkundige ontwikkeling van 's-Gravenhage.* Den Haag: Uitgave van het gemeentebestuur van 's-Gravenhage.

Dirkzwager, J.M. (1979) *in den haag daar woont niet alleen een graaf. Gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van het 125-jarig bestaan van de 'Vereeniging tot verbetering der woningen van de arbeidende klasse' te 's-Gravenhage*. Delft: W.D. Meinema.

Engels, F. (1845) *De toestand van de arbeidersklasse in Engeland, Naar eigen aanschouwingen en authentieke bronnen*. Uitgave uit 1976, Moskou: Uitgeverij Progres.

Gram, J. (1900) *Haagse Schetsen*. Amsterdam: Godert M. Cohen.

Hoogstraten, D. van (2013) *Koninklijke Haagse woningbouwvereniging van 1854 - De bouwgeschiedenis van een kleine, onafhankelijke vereniging*. Bussum: Uitgeverij Thoth.

Houwaart, E.S. (1991) *De hygiënisten. Artsen, staat & volksgezondheid in Nederland 1840-1890.* Maastricht: Historische Uitgeverij.

Koopmans, B. (2005) *De Verborgen Stad, 115 hofjes in de Den Haag*. Den Haag: Gemeente Den Haag Dienst Stedelijke Ontwikkeling VOM-reeks 2005 nummer 2.

Krul, R. (1892) 'De Cholera te Scheveningen in 1832'. In: *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde,* 1892: 665

Langerak, G. T. (1984) *Kortenbosch. Geschiedenis van een wijk*. Den Haag: Frans Coene.

Langerak, G.T. & Zomerveld, R. (1993) *Kortenbos in beeld. Voor en na de stadsvernieuwing.* Den Haag: Coene B.V.

Lintsen, H.W. (red.) (1993) *Geschiedenis van de techniek in Nederland. De wording van een moderne samenleving 1800-1890.Deel II. Gezondheid en openbare hygiëne. Waterstaat en infrastructuur*. Zutphen: Walburg Pers.

Nieuwenhuijzen, K. & Slechte C.H. (1975) *Den Haag en omstreken in 19de-eeuwse foto's.* Amsterdam: Van Gennep.

Nijs, T. de & Sillevis, J. (red.) (2005) *Den Haag geschiedenis van de stad 3. Negentiende en twintigste eeuw*. Zwolle: Waanders Uitgevers.

Oorschot, L. (2014) *Conflicten over Haagse stadsbeelden. Van Willemspark tot Spuiforum*. Delft: TU Architecture and the Built Environment. .

Oorschot, L. (2019) 'De vroegmoderne stad als een balkon rustend op een stang van water: Bordewijk'. In: Literair Tijdschrift *Extaze* 29, jrg. 8, nr. 1 2019: 22-33

PBLQ (2020) EU-arbeidsmigranten in de provincie Zuid-Holland. Adviesrapport 007086 provincie Zuid-Holland

Schimmel, H.J., Voorhelm Schneevoogt G.E. (1852) 'Over den gezondheidstoestand van 's Gravenhage, door Dr.J.W. Schick. 's Hage. Noordendorp, 1852'. In: *De Gids. Bibliographisch album*. Jaargang 16 1852: 522-525.

Stokvis, P.R.D. (1987) *De wording van modern Den Haag. De stad en haar bevolking van de Franse Tijd tot de Eerste Wereldoorlog*. Zwolle: Uitgeverij Waanders.

Ven, T. (1962) *Wandelingen door Den Haag en omstreken*. Den Haag-Rotterdam: Uitgeverij Nijgh & Van Ditmar (Ton Ven was een pseudoniem van Ferdinand Bordewijk).

Woud, van der A. (2010) *Koninkrijk vol sloppen. Achterbuurten en vuil in de negentiende eeuw*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.

Wuite, R. (1990) *Het Kortenbosch. Biografie vaan een Haagse arbeidersstraat van 1648 tot 1873*. Den Haag: Migrantenuitgeverij Warray.

Zweep, J. van der (2016) 'Haagse groei versus Leidse krimp. Een vergelijking van de ruimtelijke ontwikkelingen in twee Hollandse steden tussen 1700 en 1870'. In: *Bulletin KNOB* 2016.4: 212-229